

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Van meenten tot merken : een onderzoek naar de oorsprong en ontwikkeling van de Gooise merken en de gebruiksrechten op de gemene gronden van de Gooise markegenoten (1280-1568)

Kos, H.A.

Citation

Kos, H. A. (2009, June 24). *Van meenten tot merken : een onderzoek naar de oorsprong en ontwikkeling van de Gooise merken en de gebruiksrechten op de gemene gronden van de Gooise markegenoten (1280-1568)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/14523>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/14523>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

2. De schaar- en bosbrieven: het management van de Gooise marken (1364-1568)

In een memorie uit circa 1550 van de heer van De Vuursche Johan van Culemborg¹, vervaardigd ten behoeve van het proces voor de Mechelse Grote Raad over de grensscheiding tussen Gooiland en De Vuursche², wordt het verschil tussen het Sticht en Gooiland als volgt verwoord: 'Welcke twee landen van sulcken verscheyden nature zijn, dat tvoirs. Goylandt gemeen is voor al man, die aldaer wonachtich es, mer ter contrarien landt, gelegen onder tgestichts, is van oudst gedaelt geweest inter diversos proprietarios'.³ Gooiland was in de ogen van Johan dus een eenheid, waarvan alle inwoners recht hadden op het gebruik van bepaalde gronden, terwijl het Stichtse land verdeeld was over verschillende eigenaren. Johan ging hier voorbij aan wat er in de vijftiende eeuw in Gooiland had plaatsgevonden, of liever, wat zich na de uitvaardiging van de eerste schaarbrief (1404) verder had voltrokken: een nadere inperking van de kring der gerechtigden van de marke en daarmee van wie er gebruik kon maken van de Gooise gemene gronden. Het was al lang niet meer voldoende in het Gooi te wonen. Bovendien golden er restricties ten aanzien van de maatschappelijke posities van de markegenoten, zoals het wel of niet gehuwd zijn. Ook het gebruik van het bos was onderhevig aan regulering. Met andere woorden, het was gecompliceerder dan Johan deed voorkomen.

Tijdens de processen die in hoofdstuk vier worden besproken, deelden de Gooise markegenoten mee dat zij niet alleen sinds mensenheugenis gebruik maakten van de weiden en heiden, maar ook van het bos. We zouden kunnen spreken van een tweede collectief: de Gooise bosmarke. Een groot verschil met de mark die betrekking had op de gemene gronden is dat het bos in beheer werd gehouden door de heren van Nijenrode, die uit hoofde van hun maarschalkambt van Gooiland, een functie die voortvloeide uit een Eltens dienstmansleen, de zeggenschap over de Gooise bossen hadden. Dit ambt betreft een van de in 1280 uitgezonderde lenen. Er werden door de heren van Nijenrode reglementen uitgevaardigd die louter betrekking hadden op het gebruik van het bos; de bosbrieven. Daarnaast inden zij de koptienden: oorspronkelijk kerkelijke belastingen die later werden omgezet in vaste hoeveelheden te betalen koppen graan. De betaling van koptienden verschafte toegang tot het bos. Er bestonden dus twee organisaties in Gooiland, twee markeorganisaties welteverstaan: één aangaande de gemene weidegronden, heiden en venen, één aangaande het bos. Regulering geschiedde via de genoemde schaar- en bosbrieven: reglementen inzake het gebruik en het behoud en beheer van de gemene gronden en het bos. De schaar- en bosbrieven waren, modern gezegd, managementinstrumenten.⁴

In het vorige hoofdstuk stelde ik vast dat de Gooise marken gedurende de veertiende eeuw vorm kregen. De bosmarke werd in 1364 geformaliseerd; de marke die betrekking had op het gemengde boerenbedrijf aan het begin van de vijftiende eeuw. Het voortbestaan van markeorganisaties hing daarnaast af van de wijze waarop het gebruik van de tot het collectief behorende gemene gronden werd gereguleerd, ofwel hoe de zaken intern geregeld waren. In dit hoofdstuk wordt gekeken welke afspraken er werden gemaakt over het behoud, beheer en het gebruik van de Gooise gemene gronden en naar het bosgebruik.⁵ Daarnaast wordt de herkomst van de afzonderlijke items vastgesteld en

¹ MRVG, 119-120: Johan was 'haer', 'riddere' en 'heere van Rijnsoude, van der Vuurse etc'.

² Ibidem, 129: Punt 61 geeft de kern van de kwestie weer: 'Item want het principael point van der subiecter materie schijnt te conserteren, oft de Vuurse metter appendentiën ende goederen, mitten landen, tusschen die oude ende nyeuwe limitatie liggende, gelegen zijn binnen die limiten van de lande van Uuytrecht, als dimperanten sustineren, oft binnen de limiten van Goylandt ende alsoe onder die graeffelickheit van Hollandt, als die Goylanders pretenderen'. In 1556 wees de Grote Raad vonnis. Het appel van Johan cum suis werd niet ontvankelijk verklaard. MRVG, 137-138.

³ Ibidem, 123.

⁴ De Moor e.a., 'Introduction', 25.

⁵ Bosgebruik was sterk aan regulering onderhevig. Zie De Moor, 'Common land and common rights in Flanders', 119-120, Birrel, 'Common rights in the medieval forest: disputes and conflicts in the thirteenth century', 22-46 en Warde, 'Fear of wood-shortage and the Reality of the Woodland in Europe, 28-57. De Nederlandse bosgeschiedenis en de verschillende reglementen van diverse bosmarken zijn te vinden in J. Buis, *Historia Forestis*, 2 dln. Daarvan verscheen ook een handzame samenvatting met achterin een handige verklarende woordenlijst: J. Buis, *Holland Houtland*.

bepaald *door* en *voor* wie de reglementen werden uitgevaardigd.⁶ Welke partijen of maatschappelijke groepen waren daarbij betrokken en welke lieden had men op het oog, ofwel: wie waren de gerechtigden? Tot slot is het van belang de verhoudingen tussen de verschillende partijen te bepalen, alsmede die tussen het bestuur en de gerechtigden en die tussen de gerechtigden onderling. Wat was bijvoorbeeld de mate van gerechtigdheid? Kon iedereen over hetzelfde beschikken?

Slicher van Bath behandelde in zijn studie naar de Veluwe uitvoerig het verschijnsel marken en de door die collectieven uitgevaardigde reglementen met daarin bepalingen over het behoud en beheer van de gemene gronden.⁷ Hij kwam tot de volgende rubricering: **a)** bepalingen betreffende het bestuur en de rechtspraak, **b)** bepalingen betreffende het gebruik van de gemene gronden en **c)** bepalingen betreffende de buurschap (of in ons geval de stad en de dorpen).⁸

Veel regels en bepalingen in de schaar- en bosbrieven overlappen elkaar met betrekking tot deze categorieën. Daarnaast is Slichs indeling tot stand gekomen op basis van reglementen die Veluwse markebesturen uitvaardigden. Toch heb ik ervoor gekozen om de items van de vier schaar- en bosbrieven overeenkomstig de *categorieën* van Slicher van Bath te rangschikken. Zijn onderverdeling van de rubrieken kan niet geheel gevolgd worden, omdat sommige zaken simpelweg niet werden geregeld of anders benoemd werden, of pas uit jongere tijden bekend zijn, zoals bijvoorbeeld de schaardag (hoewel vastgesteld kan worden dat er een bepaalde dag was waarop het vee op de meenten werd losgelaten, de meidag).⁹

Zoals in de inleiding al is gezegd opereerde iedere markeorganisatie in een specifiek spanningsveld dat tot uiting kwam in bijvoorbeeld de verschijningsvorm, maar zeker ook in de gekozen reglementering of opnieuw zeer modern gezegd de managementstrategie.¹⁰ De reglementen van de organisatie hadden echter niet alleen invloed op de leden van de marke zelf, maar ook op de vorming of bestendiging van sociale groepen, zoals rijke en modale boeren en keuters. Daarnaast hadden zij gevolgen voor de poorters van Naarden en lieden van buiten Gooiland, want de bescherming van de rechten op de gemene gronden noopte ook tot het nemen van maatregelen die tegen externen waren gericht.

Eerst worden enkele algemene zaken aangaande het fenomeen schaar- en bosbrieven besproken. Vervolgens ga ik over tot de behandeling van de eerste vier schaar- en bosbrieven, waarna de items grotendeels gerangschikt worden volgens de rubricering van Slicher van Bath. Het is noodzakelijk de vierde schaarbrief in dit hoofdstuk te betrekken. Deze stamt weliswaar uit 1568, maar aangezien de inhoud en vorm niet wezenlijk afwijken van die van de drie vijftiende eeuwse schaarbrieven geeft dit in retrospectief inzicht in de werking van de marke. Dat geldt tevens voor de vierde bosbrief uit 1514. Om dezelfde reden zal zo nu en dan verwezen worden naar nog jongere schaarbrieven, zoals die uit 1741.

Ten aanzien van het bosgebruik is het noodzakelijk de status van de heren van Nijenrode vast te stellen en na te gaan welke banden zij onderhielden met Elten en het graafschap Holland. Ook worden de aard van de koptienden en het verband tussen het bosgebruik en grondbezit (op de eng) bepaald, waarmee we zicht krijgen op de gerechtigden (en daarmee op de verbanden tussen de gebruiksrechten op de gemene gronden en het bosgebruik). Daarnaast dient te worden vastgesteld met welk type bosmarke we te maken hebben. Zo valt er wat te zeggen over het daadwerkelijke gebruik van de gemene gronden in de vijftiende en zestiende eeuw en kan bepaald worden wie daartoe in welke mate toegang had ofwel wie de markegenoten waren.

⁶ Zie Van Bavel, *Transitie en continuïteit*, 29. Een van de categorieën die Van Bavel betreft in zijn studie naar de bezitsverhoudingen etc., is de meentgenootschappen. 'Alle personen die rechten op deze gronden hadden, dus ook schildboortigen en instellingen, behoorden tot de meentgenoten'.

⁷ Slicher van Bath, 'Studiën', 13-78.

⁸ Ibidem, 57-58.

⁹ De eerste schriftelijk vastgelegde eedafnames vond ik in de resolutieboeken van Stad en Lande van Gooiland, bijvoorbeeld die uit 1721: 'Schaarmeesters van Laren, Huysen en Blaricum in haar bediening bevestigt en hebben alvorens in plaatse van Ede onder hantastinge be-looft haar te gedragen naar het volgende formulier als namentlijk Ik belove dat ik als Schaarmeester vande Gemeente het regt van denselve Gemeente in Conformatie vande ordonnantien en keure daarop alse de gemaakt ofte alsnog te maken sal zoeken te bewaren soaals het behoort Sonder 't selve te verhuiren ofte vercopen, ofte verminderinge vanden enig accord te maken directelijk oft indirectelijk'. De schaar-meesters moesten dus zweren niet zelf schaarrecht of scharen te verhuren, en beloven zich aan de schaarbrieven te houden. VVSLVG 2330 f. 27 r.

¹⁰ Renes, 'Rural landscape', 89.

Het zal duidelijk worden dat veel bepalingen in de schaar- en bosbrieven verwijzen naar een eerder stadium, namelijk naar de onvrije Eltense periode. De ongeschreven regels van de Nardinclantse echte kristalliseerden zwart op wit uit in de reglementen. In feite vormen de schaar- en bosbrieven de papieren (eigenlijk perkamenten) neerslag van oude gewoonten en gebruiken. Uiteraard moet daarbij niet vergeten worden dat de voortschrijdende tijd van invloed is geweest, met andere woorden: sommige zaken reflecteren oude afspraken, sommige ‘nieuwe’ verhoudingen of ze zijn een mengeling van oude en nieuwe gebruiken.¹¹ Het is op deze plaats noodzakelijk om te bezien wat de inhoud van de schaar- en bosbrieven is geweest en hoe die tot stand kwamen, alsmede of de items horige elementen bevatten die verwijzen naar de Eltense periode.

De overlevering van de schaarbrieven

De schaarbrieven zijn niet in origineel overgeleverd.¹² De eerste schaarbrief kennen we onder andere via een *vidimus* dat werd vervaardigd door de regulieren van Oud-Naarden in 1470.¹³ Het is waarschijnlijk dat de regulieren, als schaargerechtigden, een afschrift voor hun eigen archief hebben verzorgd. Enklaar nam dit afschrift op in zijn rechtsbronnen.¹⁴ Perk transcribeerde de eerste schaarbrief op basis van een afschrift in het ‘Privilegeboek der Stad Naarden’¹⁵, vervaardigd door Pieter Aelmanszoon, de al eerder genoemde wandelaar. Verder bevindt zich in dossier B.H. 447 (Beroepen Holland) van de Grote Raad van Mechelen een uittreksel van de eerste schaarbrief. In het in het volgende hoofdstuk te bespreken geschil over de omvang van de schaar tussen Naarden en de dorpen Laren, Hilversum, Huizen en Blaricum, werd namelijk de eerste schaarbrief als bewijsstuk opgevoerd, evenals een aantekening betreffende het *vidimus* uit 1470.¹⁶

De aan de eerste schaarbrief voorafgaande oorkonde van Albrecht is bewaard gebleven in het *Grafelijk Archief* en de confirmatie daarvan is ook onderdeel van bovengenoemd *vidimus*. Perk collationeerde de confirmatie met de ‘authentieke copij, zich bevindende ter Secretarie der vergadering van Stad en Lande van Gooiland, op het raadhuis van Naarden’.¹⁷ Daarmee wordt vrijwel zeker op het bovenstaand *vidimus* gedoeld.

Het origineel van de tweede schaarbrief schijnt bij een brand in 1766¹⁸ verloren te zijn gegaan en de bestaande afschriften vertonen verschillen. In het privilegeboek van Stad en Lande is het oudst bekende afschrift opgenomen.¹⁹ Perk baseerde zich op een kopie uit 1581 vervaardigd door Lambert Sebastiaensz, secretaris te Hilversum, die deze collationeerde op basis van opnieuw de ‘authentieke copij’, ditmaal ingeschreven in een register van handvesten en privilegiën, berustende ter secretarie van Hilversum. Gedrukte versies zijn te vinden in de hier afgekorte *Handvesten en wilkeuren van de stad Amsterdam* (1613, 1624²⁰), terwijl een ander privilegeboek tevens een kopie bevat.²¹ In het hierboven genoemde dossier B.H. 447 van de Grote Raad bevindt zich een kopie van de tweede schaarbrief.²²

¹¹ Vgl. Hoppenbrouwers, ‘Op zoek naar de “kerels”’, 227-228, 240 n. 20.

¹² Ergens om en nabij 1720 liet een zekere R. Boelhouwer originelen of afschriften van de schaarbrieven van 1442 (tweede), 1455 (derde), 1568 (vierde) aan de Huizer schepen Lustigh zien, volgens een notitie dat zich in het streekarchief te Hilversum, collectie Perk, bevindt. CAP SAGV 11. Daarnaast beschikte hij over akten uit 1520, 1521 en over de derde bosbrief uit 1437, met zes uithangende zegels.

¹³ VVSLVG 2386. Het betreft een *vidimus* door de prior en gemeen convent van de Regulieren buiten de stad Naarden van de akten van de rascheiding tussen Gooiland en Loosdrecht; VVSLVG 3359, een *vidimus* door Laurens Ghijsbertsz., priester en confessor der zusters Franciscanessen in Naarden waarin hij verklaart dat de overgeschreven akten van hertog Albrecht van Beieren van 25 januari 1404 betreffende de bevestiging van de overeenkomst tussen de stad Naarden en de gemene Landgooiers, hertog Johan van Beieren van 12 september 1422 betreffende de bevestiging van de paalscheiding met Loosdrecht, van hertog Philips van Bourgondië van 2 maart 1425 en van Karel van Bourgondië van 25 augustus 1462 betreffende de bevestiging van de handvesten, privilegiën enz. van de stad Naarden, overeenkomen met de originelen. Onder dit nummer berust nog een afschrift van de bevestiging door de Grote Raad van het vonnis van 21 mei 1541 inzake de grensbepaling tussen het Gooiland en het Sticht.

¹⁴ MRVG, 302-304.

¹⁵ VVSLVG 3688.

¹⁶ Koster-Van Dijk, ‘Gooilanders’, 72.

¹⁷ Perk, *Verslag omtrent... tot dat gebruik*, vii.

¹⁸ Daarbij komt nog de vernietiging van een groot deel van het archief in 1881 te Hilversum. MRVG, xxv.

¹⁹ VVSLVG 3688, 106-119.

²⁰ CAP SAGV 164 JXL-LII: *Handvesten en privilegien van Weesp, Muyden en Naerden met den aencleve van dien*.

²¹ Sebus, *De Erfgooiers*, 63.

²² Koster-Van Dijk, ‘Gooilanders’, 72.

De derde schaarbrief transcribeerde Perk tevens op basis van een afschrift van de zopas genoemde Lambert. Ook deze collationeerde hij aan de hand van de 'authentieke copij berustende ter secretarie van Hilversum'. Dit geldt ook voor de vierde schaarbrief. Kennelijk heeft Lambert in 1581 de tweede, derde en vierde schaarbrief ter hand genomen en afschriften in een register van Handvesten en Privilegiën opgenomen. In het privilegeboek van Stad en Lande van Gooiland vinden we op f. 66 tevens een afschrift van de derde schaarbrief.²³ Enklaar nam deze als uitgangspunt voor zijn transcriptie. Tot slot is de vierde schaarbrief in eerste instantie in origineel bewaard gebleven, althans, Enklaar heeft het nog kunnen zien. Daarna is het stuk verdwenen. Wel zijn afschriften te vinden in twee van de privilegeboeken van de stad Naarden.²⁴

De nummering eerste, tweede, derde en vierde schaarbrief is geen aanduiding van later, maar werd door de tijdgenoot aangegeven. In een hieronder te bespreken geschil wordt letterlijk gesproken over het 'tweede akkoord', als het om de schaarbrief uit 1442 gaat. Ook tijdens andere conflicten werden de schaarbrieven onderscheiden met een opeenvolgend nummer. Ik ga er daarom gerust vanuit dat in de periode 1404-1568 vier officiële schaarbrieven zijn uitgevaardigd, dat wil zeggen, vier documenten waarmee alle markegenoten en de vertegenwoordigende partijen die het markebestuur vormden, instemden.

Naast Perk²⁵ heeft een aantal auteurs edities verzorgd op basis van originele afschriften, te weten: Backer²⁶, Sebus²⁷ en Enklaar²⁸. Hier en daar zijn verschillen in de transcripties van de auteurs op te merken, vooral in het aantal items. Zo telt de transcriptie van de tweede schaarbrief door Enklaar 39 artikelen en die van Sebus 42. Hoe zit dat nu? Item 39 is bij Enklaar dezelfde als item 42 bij Sebus. Dat de transcriptie van Sebus 42 items telt en die van Enklaar 39, komt doordat de eerste tevens de margetekst en enkele items uit de transcriptie van Perk heeft opgenomen, terwijl de tweede dat juist niet deed. Perks transcriptie kent trouwens veertig items. Een en ander heeft te maken met de rubricering die de drie auteurs aanbrachten. Zo is het veertigste item van Perk een combinatie van het zevenendertigste en negenendertigste van Enklaar.²⁹ Overigens zijn de verschillen tussen de transcripties van Enklaar en Perk als het om de inhoud gaat te verwaarlozen. Wanneer wordt verwezen naar een bepaling in combinatie met een auteur, dan houd ik de nummering van die auteur aan. Verschillen tussen de transcripties zal ik alleen verklaren als dat effect sorteert op de bevindingen. Ik ga echter hoofdzakelijk uit van de transcripties van Enklaar die gebaseerd zijn op de afschriften in de privilegeboeken.

De overlevering van de bosbrieven

In 1956 ontving het Goois Museum een legaat van K.J. Perk KJz.. Het betrof een bonte verzameling paperassen, afkomstig van Albertus Perk, zijn grootvader. Daartoe behoorde een portefeuille met stukken over het Gooise bos en daarin bevonden zich afschriften van alle vier de bosbrieven en nog beter, een origineel: de bosbrief van 1514 met drie gehavende uithangende zegels. Helaas zitten er gaten in het perkament.³⁰ Dankzij twee afschriften is deze bosbrief toch in het geheel te reconstrueren. Ook het afschrift van Enklaar uit het privilegeboek van Stad en Lande hielp daarbij.³¹ Overigens duidde Perk de afschriften als 'simp. Kopij', met andere woorden, het waren wat hem betreft geen authentieke afschriften.³²

²³ VVSLVG 3688, 66-71.

²⁴ MRVG, xx, xxiii.

²⁵ Perk maakte meerdere afschriften, ten behoeve van zijn *Verslag omtrent ... tot dat gebruik*, maar, althans zo lijkt het, ook voor zijn plezier. Daarnaast plakte hij in een schrift met kartonnen koft gedrukte schaarbrieven uit de negentiende eeuw. CAP SAGV 12 Afschriften van bosbrieven, schaarbrieven, privileges en andere archivalia gedateerd 1404-1626, 1850; CAP SAGV 48 Schaarbrieven, 1404-1846; CAP SAGV 56 Stukken betreffende diverse onderwerpen, inhoudende correspondentie en schaarbrieven, 1432-1883. Ook vervaardigde hij een vergelijking van de tweede met de vierde schaarbrief, CAP SAGV 56. Van Erk nam de eerste twee schaarbrieven op in zijn studie en nam ze over uit het Verslag van Perk. Van Erk, *De Erfgooierskwesie*, I-VII.

²⁶ Backer, *Iets over Gooiland*, 68-70 (eerste schaarbrief 1404), 71-72 (confirmatie 1404), 78-80 (derde schaarbrief 1455).

²⁷ Sebus, *De Erfgooiers*, 209-210 (eerste schaarbrief), 210-211 (confirmatie), 213-219 (tweede schaarbrief), 219-221 (derde schaarbrief), 223-227 (vierde schaarbrief).

²⁸ MRVG, 302-304 (eerste schaarbrief 1404), 308-314 (tweede schaarbrief 1442), 319-321 (derde schaarbrief 1455) en 385-389 (vierde schaarbrief 1568).

²⁹ Ibidem, 313; Perk, *Verslag omtrent...tot dat gebruik*, XIII.

³⁰ CAP SAGV 25.

³¹ Enklaar had dus niet de beschikking over het origineel.

³² De Lange, 'Verloren gewaand en teruggevonden', 26.

De oudste bosbrief is afkomstig uit 1364.³³ Deze is dus veel ouder dan de eerste schaarbrief (1404). De tweede bosbrief stamt uit 1421, de derde uit 1437 en de vierde bosbrief zag dus in 1514 het licht. Van de eerste bosbrief bestaan twee afschriften.³⁴ Een van de afschriften is van een onbekend schrijver, vermoedelijk in een zestiende of zeventiende eeuws handschrift. Volgens Koster-Van Dijk heeft de schrijver waarschijnlijk het originele handschrift proberen na te bootsen, maar gezien de slordigheid en de moeilijkheidsgraad qua lezing valt dat te betwijfelen.³⁵ In de marge heeft Albertus Perk krabbels gezet. Het andere afschrift is van een onbekende hand. De tweede bosbrief is in een veel netter handschrift afgeschreven. Koster-Van Dijk meende dat dit stuk in de zestiende eeuw is gekopieerd.³⁶

De derde bosbrief uit 1437 is afgeschreven in het privilegeboek van Stad en Lande van Gooiland.³⁷ Ook is er een laat zestiende begin zeventiende eeuws afschrift bewaard gebleven.³⁸ Perk heeft dit afschrift waarschijnlijk gezien, want hij vermeldde bij een request dat het om een 'authentieke kopij' ging.³⁹ Enklaar nam alleen de bosbrieven van 1437 en 1514 op in zijn verzameling rechtsbronnen. Hij kende de andere twee bosbrieven wel, want hij noemde ze in de *Geschiedenis van Gooiland*, maar beschikte niet over de in 1956 teruggevonden afschriften. De transcripties van Enklaar zijn derhalve gebaseerd op de afschriften van de bosbrieven die in het privilegeboek van Stad en Lande van Gooiland zijn opgenomen, opnieuw geschreven door Aelmannssoon.⁴⁰ Hieronder ga ik hoofdzakelijk uit van de afschriften en het origineel van 1514 die thans berusten in het Streekarchief Gooi en Vechtstreek te Hilversum.

Overigens heeft Perk meer originele bosbrieven en afschriften gezien. In 1836 had hij '5 stukken of boschbrieven in perkament en 9 in papier' in bewaring, naast '14 verleijbrieven in perkament'.⁴¹ Hij maakte er echter geen melding van in zijn in 1842 verschenen verslag (hij besteedt daarin trouwens nauwelijks aandacht aan het Gooise bos).⁴²

Bepalingen betreffende het bestuur en de rechtspraak

Voordat ik de inhoud van de schaar- en bosbrieven behandel, is het goed om vast te stellen wie de opstellers van die documenten waren, ofwel welke partijen betrokken waren bij de vervaardiging en dus ook invloed hadden op de inhoud. De aanhef van de eerste schaarbrief maakt meteen duidelijk dat er drie partijen waren: 'Wij gemene waerscipslands van Goylant' ofwel de verzamelde Gooise boeren (plattelanders), de 'goiden luden van Naerden' ofwel de poorters van de stad Naarden en 'onsen lieven ende genadigen heere hertoghe Aelbrecht van Beieren' ofwel de graaf van Holland. De brief is opgesteld door de gemene waerschap, getuige de aanhef 'Wij gemene waerscip'.⁴³ Dat waren de eigenerfde boeren, boeren die sedert mensenheugenis land in bezit hadden en op basis daarvan gebruiksrechten claimden op de gemene gronden.

De gewaarde of eigenerfde boeren maakten bekend, op verzoek en met instemming van de Hollandse graaf, dat zij de 'myente', die zij gezamenlijk 'hebben leggen' met de stad Naarden in Gooiland, niet zouden opdelen of ontginnen, behalve als dat door beide

³³ Koster-Van Dijk dateerde het stuk echter op 1365. In plaats van 'dri hodet vire' las zij 'drie hodet vive', omdat vier meestal als viere werd geschreven. Koster-Van Dijk, 'Gooise bosbrieven', 194, n.1. Ik kan voor een groot deel meegaan, maar de r wordt in het stuk toch anders geschreven dan in de datumregel. Die r heeft enige gelijkenis met een r midden in het stuk, in 'Nerden', maar elders wijkt deze volledig af. Bovendien wordt die letter voorafgegaan door de letter e. Indien het streepje boven vire tot de derde letter behoort, dan is daar inderdaad een v te lezen: vive. Ik houd het toch maar op vire: 1364.

³⁴ CAP SAGV 12 Afschriften van bosbrieven, schaarbrieven, privileges en andere archivalia gedateerd 1404-1626, 1850; CAP SAGV 24 Bosbrieven, 1364, 1421, 1437, 1514.

³⁵ Koster-Van Dijk, 'Gooise bosbrieven', 190. Met transcriptie van de eerste bosbrief, 197-198.

³⁶ CAP SAGV 24. Koster-Van Dijk, 'Gooise bosbrieven', 190. Met een transcriptie van de tweede bosbrief, 199-201.

³⁷ Zoals gezegd beschikte Boelhouwer waarschijnlijk over de originele derde bosbrief. Hij liet deze aan de Huizer schepen Lustigh zien. Daarna loopt het spoor dood. CAP SAGV 11. Overigens verzorgde Backer een transcriptie van de derde bosbrief. Backer, *Iets over Gooiland*, 74-77.

³⁸ CAP SAGV 25.

³⁹ Perk, 'Hortensius over de opkomst en ondergang', 302.

⁴⁰ VVSLVG 3688, 119. MRVG, 405-407. Zie De Lange, 'Verloren gewaand en teruggevonden', 26-27; Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 145.

⁴¹ Dat betekent niet dat er ook vijf bosbrieven waren; het kan heel goed dat het om twee exemplaren van bijvoorbeeld de derde of de vierde ging.

⁴² NHA 117.2: 'Lijst der papieren aangaande de koptienden van Gooiland welke thans in bewaring zijn bij den notaris A. Perk te Hilversum'.

⁴³ MRVG, 302.

partijen gewenst was. De al uitgevoerde delingen of ontginningen bleven gehandhaafd. Het ontginnen van gemene gronden betekende in veel gevallen dat land in particuliere handen overging, dus dat een areaal grond aan het collectief werd onttrokken, en verloren ging voor gezamenlijk gebruik door *alle* Gooiers, althans zij die gerechtigd waren in de marke. De grond kreeg dan een geheel andere bestemming en dat kon van alles zijn, van ‘koinland’ tot slachveld.

De aanhef van de tweede schaarbrief luidt: ‘Die gemeen wilcker van Nairden mitten dorpen van Goylandt’. Vervolgens wordt dat verder toegelicht: de burgemeesters, schepenen en de stadsraad van Naarden, alsmede de buurmeesters van de vier dorpen in Gooiland: Huizen, Hilversum, Blaricum en Laren (Bussum ressorteerde toen al onder Naarden) maakten bekend dat zij tot een overeenkomst zijn gekomen om ‘[...] neringe ende profijt te vercrigen van der ghemeenten bi der aventuren Gods’.⁴⁴ Daarna werd medegedeeld dat alle gemene gronden die wij – daarmee wordt verwezen naar de bovengenoemde opstellers – in Gooiland ‘ghemeen tesamen leggen hebben’ gezamenlijk zullen worden gebruikt, zoals het reglement voorschreef. Ook de onverdeeldheid van de gemene gronden werd opnieuw vastgesteld.⁴⁵ In deze brief werden dus de vertegenwoordigers van de gerechtigden genoemd.

De Hollandse graaf werd in dit stuk niet genoemd en lijkt ook geheel afwezig te zijn geweest. Er is geen toestemmings- of bevestigingsoorkonde bekend en overgeleverd zoals bij de eerste schaarbrief.⁴⁶ De zegelaars waren de stad Naarden en de vier buurmeesters van de vier Gooise dorpen, Peter Lanfertoen, Rijcout Janzoen, Gheryt Ebbenzoen ende Peter Wouterzoen, omdat het de dorpen zelf ontbrak aan een gemeen landszegel.⁴⁷

De derde schaarbrief werd tevens door de stad Naarden en de ‘gemene waren’ uit de vier dorpen geconcipeerd en ook hier speelde de grafelijkheid kennelijk geen rol. Alle ‘burgermeesters’ [buurmeesters] van alle dorpen lieten een ander zijn zegel aan de overeenkomst hangen.⁴⁸ Er is echter een verschil te bemerken in de afsluiting. Deze schaarbrief bleef geldig totdat de stad Naarden en de vier dorpen van Gooiland anders zouden besluiten.⁴⁹

Ook in 1568 zien we de bekende partijen optreden. De burgemeesters, schepenen en stadsraad van Naarden en de buurmeesters van de dorpen in Gooiland maakten bekend dat zij tot overeenstemming waren gekomen over het gebruik van ‘van den gemeenten die zij tesamen ongescheyden leggende hebben’.⁵⁰ Nog steeds werden de schepenen en de voltallige stadsraad van Naarden erbij gehaald. De grote invloed van de stad Naarden is hiermee wel aangetoond. Tevens werd bepaald dat de dorpen meer profijt trokken van de marke, en zij daarom zestig Carolusguldens aan Naarden moesten betalen.⁵¹ Het stuk werd bezegeld door de stad Naarden en opnieuw omdat de gemene dorpen geen zegel hadden, werden die van de buurmeesters van Laren en Hilversum eraan gehangen. Ook de buurmeesters van Blaricum en Huizen beschikten niet over een zegel, vandaar dat zij zich lieten ‘verzegelen’ door schepenen uit hun dorp.⁵²

Een belangrijk gegeven moet nog vermeld worden. Bij de totstandkoming van de schaarbrieven is duidelijk sprake van een partij gewaarde boeren. In 1404 de ‘gemene waerscip’ en in 1455 de ‘gemene waren’, terwijl in 1442 weliswaar sprake is van ‘ghemeen buermeesters’ van de vier Gooise dorpen en in 1568 louter van buurmeesters, maar in die twee brieven de veldslaggerechtigden krachtig naar voren treden. Hoewel het duidelijk is dat de vier overeenkomsten gesloten werden door vertegenwoordigers van de stad Naarden en de vier dorpen in Gooiland, met op de achtergrond een rol voor de landsheer of zijn ambtenaren, werden de schaarbrieven vanuit de blik van de eigenerfde veldslaggerechtigde boeren opgesteld. De tweede en vierde zijn gericht op het collectief en behande-

⁴⁴ Ibidem, 308.

⁴⁵ Idem.

⁴⁶ Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland* I, 96. Enklaar stelde: ‘Wij weten echter, dat de graaf, evenals den eersten, ook den tweeden schaarbrief bevestigd heeft, al is de acte, waarbij dat geschiedde, verloren’. Hoe hij dat wist deelt hij niet mee en er is mij niets bekend van een dergelijke bevestiging. Wellicht ontleent Enklaar zijn opvatting aan het feit dat de schaarbrieven genoemd werden tijdens de processen in 1470 en 1474, maar juist door het ontbreken van grafelijke bemoeienis zijn ze aanleiding geweest voor de rechtsgang.

⁴⁷ MRVG, 314.

⁴⁸ Ibidem, 319, 321.

⁴⁹ Ibidem, 320. Zie Perk, *Verslag omtrent ... tot dat gebruik*, 31.

⁵⁰ Ibidem, 385.

⁵¹ Rinkel, *Bijdrage tot den rechtstoestand der Erfgooiers*, 6. Die zestig gulden werd tot aan het eind van de negentiende eeuw door de dorpen opgehoest, ter compensatie van het verminderende genot van de stad Naarden.

⁵² MRVG, 389.

len veel meer zaken, waaronder de gebruiksrechten van weduwen, weduwnaren en wezen. Met andere woorden, de verschillende groepen binnen het collectief werden bij de totstandkoming van de schaarbrieven op verschillende wijze vertegenwoordigd en soms ook verschillend geduid. Hoe was dat geregeld bij het opstellen van de bosbrieven?

In de bosbrief van 1364 worden de heer Gijsbrecht van Nijenrode, de poorters van de stad Naarden en de ‘Ghemente van Goylant’ als partijen genoemd.⁵³ Ik beschouw de ‘Ghemente van Goylant’ als de verzamelde gewaarde boeren. De tweede bosbrief kwam tot stand door Jan en Splinter van Nijenrode, mede in de hoedanigheid als baljuwen van Naarden, Weesp, Muiden en het Gooiland. Ook de burgemeesters van de stad Naarden en de buurmeesters van de dorpen van Gooiland worden genoemd, hoewel het slot louter spreekt over de buurmeesters van Blaricum, Huizen en Laren.⁵⁴ De derde bosbrief kwam van de hand van Jan van Nijenrode, de stad Naarden en ‘die gemene waren van den dorpen van Goylant’.⁵⁵ Hieruit blijkt dat de heren van Nijenrode alleen met de gewaarde of eigenerfde boeren van Gooiland regels en bepalingen overeenkwamen met betrekking tot het gebruik van het bos.

De bosbrief van 1514 werd vervaardigd door Willem Turck van Nijenrode, de stad Naarden en opnieuw door de ‘gemeene wairen’ van Gooiland. Er is een opmerkelijk verschil met de eerdere bosbrieven: Hilversum deed niet mee: ‘Allen dengheenen [...] doen wy verstaen Willem Turck van Nyerode, die stede van Nairden ende gemeene wairen van den dorpen van Goylant **namenlycken** Laren, Blaricum ende Huysen, dat wy eendrachtelycken toesamen een overdracht gemaict hebben roerende Goyerbosch in dessen navolgende manieren ende articulen’.⁵⁶ Een mededeling in het register van Handvesten en Privilegien luidt: ‘[...] maer dese was van geenren waerde, zynde by die van Hilversum nyet ontfangen’.⁵⁷

De gerechtigden

Het is klip en klaar: niet iedereen kon op dezelfde wijze en in gelijke mate gebruik maken van de gemene gronden. Van belang is vast te stellen in welke mate een zogenoemd gelijkheidsbeginsel werd nagestreefd, of dat noodzakelijk was voor een markegenootschap om effectief te functioneren en of daarover binnen de organisatie consensus bestond.⁵⁸ Over wie de gerechtigden van de Gooise marken waren gedurende de periode 1404-1568 is veel geschreven, doch geheel duidelijk is het de meeste auteurs niet geworden. Zij baseerden zich, deels terecht, vooral op omschrijvingen uit jongere tijden, maar alhier is het zaak om te bezien hoe dat vanaf 1364 en 1404 werd bepaald. Een van de ‘problemen’ is het latere bestaan van zogenoemde niet-scharende erfgooiers, dat wil zeggen, gerechtigden die geen rundvee of paarden op de meenten lieten grazen, ofwel degenen die daarover niet de beschikking hadden of een ander beroep uitoefenden. Zodoende bestonden binnen de Gooise marken in ieder geval twee groepen: zij die schaarden en degenen die dat niet deden.

In hoeverre domaniale relicten bij dit onderscheid nog een rol speelden, is niet vast te stellen. Het vigerende erfrecht had zeker directe invloed. Wie een volledig gebruiksrecht in de meent wilde hebben, diende over een complete eigen boerderij te beschikken. Daarom bestond de neiging om de boerderij niet te verlaten. Daarnaast kon de boerderij alleen op de oudste zoon vererven of de langstlevende echtgenoot bleef daarover beschikken. Bovendien was het nog maar de vraag of die boerderij gemakkelijk fysiek gesplitst kon worden.⁵⁹ Niet voor niets had een van de regels betrekking op ver-

⁵³ CAP SAGV 24: ‘[...] Ghisbert van Nienrode ridder die poerte van Naerden ende mit der ghemente van Goylant dat wij op ons ghedragen sijn alsulcker vorwaarden als nae bescreven is [...]’.

⁵⁴ De Lange, ‘Verloren gewaad en teruggevonden’, 27.

⁵⁵ MRVG, 405.

⁵⁶ CAP SAGV 24.

⁵⁷ Idem.

⁵⁸ De Moor e.a., ‘Introduction’, 26.

⁵⁹ Te Naarden en Gooiland werd naast aasdomerfrecht het schependomerfrecht gehanteerd. Letterlijk staat er in de costumen van Naarden en Gooiland dat het aasdomrecht opgang deed maar tegen dispositie van het recht of schependomrecht, ofwel behalve als er andere maatregelen waren getroffen: huwelijks voorwaarden of contracten werden eerbiedigd. Deze moesten zes weken na het huwelijk gesloten zijn en zo niet, dan waren de contracten ongeldig en ‘verviel’ de boedel in gemeenschap van goederen. Binnen het aasdomsrecht was de graad van bloedverwantschap het belangrijkste: ‘het naaste bloed erft het goed’. De herkomst van het erfgoed deed niet ter zake. De aanwezigheid van een naaste bloedverwant sloot alle verwanten uit die verder afstonden van de erflater. Ouders konden dus erfgenaam worden van hun overleden

schillende echtparen in een huishouden. Paradoxaal werd daardoor ook het wegtrekken van jongere zoons (en dochters) en het stichten van keuterbedrijven bevorderd⁶⁰, dus ook de toename van lieden zonder volledig gebruiksrecht of schaarrecht die voorlopig ook niet in staat waren dat weer aan zich te trekken. Niet-scharende markegenoten kwamen dus voort uit scharende markegenoten. Binnen de groep scharenden konden weer lieden voorkomen die weinig of geen nut zagen in het behoud van de gemene gronden, zoals poorters van de stad Naarden, die bijvoorbeeld lakenwever of smid waren. Maar dat betekende niet dat de niet-scharenden *niet*-gerechtigd waren; zij waren veldslaggerechtigd en konden weliswaar niet scharen, maar wel gebruik maken van de andere rechten, zoals turf steken.

De binnen het collectief bestaande verschillen tussen gerechtigden hadden uitwerking op hoe men de gemene gronden waardeerde. Die waardering kwam eerst en vooral van de grotere eenheden, de stad Naarden en het Gooise platteland, maar allengs traden meer individuele belangen naar voren, dat wil zeggen: binnen het dorp of de stad. Zo keek de weduwe die een koe had anders naar de gemene gronden – en dus naar haar gebruiksrechten – dan een boer die twintig koeien op stal had, heideplaggen stak ter bemesting van zijn bouwland op de eng en hier en daar wat paarden bezat. Daarnaast konden enkele bedrijven ook zonder gebruik van de gemene gronden, zoals rijke boeren die genoeg land in bezit hadden en bijvoorbeeld de meenten niet nodig hadden. Zij waren wel gerechtigd in de marke en uiteraard had dit tot gevolg dat sommigen geen nut zagen in het behoud van de gemene gronden en deze wilden ontginnen tot landbouwgronden of bestemmen voor andere doeleinden; daartegenover stond dan de weduwe, die in zekere mate gerechtigd was en totaal afhankelijk van het bestaan van bijvoorbeeld het gemeenschappelijk weiland, waarop haar eenzame koe kon grazen.⁶¹ Het management diende daar dus rekening mee te houden. Ook daarom is het van belang om te bekijken hoe het collectief werd gevormd en door wie.

De criteria

In het algemeen zijn er vier criteria op basis waarvan een individu werd toegelaten tot of gebruik kon maken van de gemene gronden.⁶² Ten eerste het pachten, huren of bezitten van een hoeve of gebouw of het in bezit hebben van land waaraan gebruiksrechten waren verbonden. Dat laatste kon in het kader van een domaniale organisatie het geval zijn geweest of, zoals in Drenthe en Overijssel, louter door het bezitten van grond of een hoeve.

Ten tweede kon het lidmaatschap van een gemeenschap dan wel buurschap of stad toegang tot de gemene gronden verschaffen. Ten derde: het lidmaatschap van een coöperatief of collectief of een (agrarisch) genootschap met gezamenlijk gehouden gebruiksrechten op de gemene gronden. Dergelijke organisaties noemt men in Nederland markegenootschappen (in het Duits *Genossenschaft*). De gerechtigden of leden konden van allerhande origine zijn: een boer, een poorter, een edelman, een buurschap, een corporatie en zelfs een klooster of hofstede op zichzelf. Het lidmaatschap kon overerfbaar zijn en de gebruiksrechten waren dikwijls erfelijk. Soms was de gerechtigdheid verbonden aan een specifiek gebouw of landgoed; deze genoten materiële rechten over een bepaald gebied en hadden doorgaans eigen regulerende instellingen. Meestal ging het dan om grote arealen bos.

Ten vierde konden gebruiksrechten gelden voor alle onderdanen van een landsheer of lokale gerechtsheer. Dit was louter het geval als er een enorm areaal ongecultiveerd land aanwezig was, zoals in Zweden.⁶³ Het ontbrak aan management of zelfs aan regulerende organen, waardoor het aantal gebruikers in de praktijk onbeperkt was.

Alhier heb ik te maken met organisaties die gedifferentieerd gebruiksrecht verschaffen op basis van elementen van de eerste drie criteria. Wat betreft het eerste criterium:

kinderen, hertrouwen, overlijden en dan kon het erfgoed de familielijn verlaten. Binnen het schependomrecht kon dat niet, daar ging men uit van de herkomst van het erfgoed. Daarin lag de nadruk op het eigen geslacht, het goed moest gaan waarvan het gekomen was. Hoefer, 'Costumen van [...] Naerden ende Goeylandt', 572. Vgl. Van Meeteren, *Op hoop van akkoord*, 212 en Blok, 'Opmerkingen over het aasdom', 248, 257. Blok meende dat Floris V in 1281 het schependomrecht in zijn 'onderhorigheden' heeft ingevoerd, waarschijnlijk ter vervanging van het aasdom 'al is dat niet zeker'. In Gooiland kwamen al vroeg na de overdracht van 1280 schepenbanken voor.

⁶⁰ Vgl. Slicher van Bath, 'Studiën', 28.

⁶¹ De Moor e.a., 'Introduction', 26.

⁶² De Moor e.a., 'Preliminary conclusions', 252-253.

⁶³ Sundberg, 'Nordic common lands', 175-181.

Gooiers konden gebruik maken van de gemene gronden als ze voldeden aan een aantal voorwaarden, waaronder het bezit van een boerderij (die kon ook gepacht zijn) en de beschikking over het recht van veldslag. Het tweede criterium vind ik terug in de verplichting om in een van de Gooise dorpen of de stad Naarden te wonen teneinde van de gemene gronden gebruik te kunnen maken, terwijl het derde criterium overeenkomt met hun organisaties, de collectieven.

Een probleem was dat de gebruiksrechten allengs binnen een gereguleerd en centraal gestuurd rechtssysteem werden getrokken, en werden opgeschreven en vastgelegd. De optekeningen waren niet altijd even duidelijk of voor iedereen begrijpelijk of werden zo gesteld dat ze voor meerdere interpretaties vatbaar waren.⁶⁴ Resultaat daarvan was dat er voor sommige markegenoten speciale regels werden gemaakt en uitzonderingen voorkwamen, uitzonderingen die de regel echter niet bevestigden. Eenvoudig gezegd moesten conflicten over wie er tot de gemene gronden werd toegelaten opgelost worden, en die oplossingen leverden niet altijd uniforme besluiten op.

Echter een te strikt onderscheid in typen grond en bepalingen van de schaar- en bosbrieven kan de blik op de aard, ontwikkeling en omvang van de gebruiksrechten vertroebelen, alsmede de inhoud en betekenis van die documenten. Derhalve is het ook noodzakelijk om vast te stellen welke zaken geleid hebben tot een differentiatie van het gebruiksrecht, namelijk van algemeen geldend voor alle gerechtigden tot specifiek gericht op groepen, individuele gebruikers en het buitensluiten van bepaalde lieden.

In de vier schaarbrieven is duidelijk sprake van gemene gronden die in eerste instantie door alle markegenoten of gerechtigden gebruikt mochten worden, zonder dat het uitmaakte in welk dorp men woonde of dat men inwoner van de stad Naarden was. Al snel kregen sommige regels louter betrekking op bijvoorbeeld Hilversummers of Laarders (ten aanzien van de schapenhouderij, de heiden), of alleen op een beperkt aantal gebruikers en zelfs individuen. Vervolgens richtten de bepalingen zich tegen 'vreemdelingen', of lieden die niet afkomstig zijn uit Gooiland of daar recent zijn gaan wonen (bijvoorbeeld nieuwe poorters van de stad Naarden). In de bosbrieven worden bepalingen tegen derden opgenomen die te maken hebben met de wijze waarop overtreders worden bestraft. Van meet af aan mochten alleen eigenerfde Gooiers gebruik maken van de gemene gronden en het bos, dat wil zeggen: veldslaggerechtigden, koptiendenbetalers en dus landbezitters.

Uut elken huse

Uit de eerste schaarbrief zou met enige voorzichtigheid op te maken zijn dat alle boeren die een 'huse' in het Gooi bewoonden – een boerenbedrijf voerden – in enigerlei mate gebruiksrecht hadden, althans, er werd geen onderscheid gemaakt in soorten gebruikers. De Monté Verloren en Spruit omschrijven een normaal boerenbedrijf als volgt: het bestond uit een hofstede met een hof of huis erop, aangrenzend land voor bijvoorbeeld een fruit – of moestuin, een stuk grond op de eng (de akker of het bouwland) en een waardeel in of het gebruiksrecht op de gemene gronden, met als belangrijkste rechten of verworvenheden het laten grazen van vee op de meenten (deels vanwege de bemesting) en hooiwinning van het nog gemeen gelegen deel op de maatlanden. Daarnaast mocht men gebruik maken van de andere gemene gronden als de venen en de heiden. Ook hier gold een maatstaf die bepalend was voor de hoeveelheid turf die gegraven en het hout dat gekapt mocht worden, evenals voor de hoeveelheid te vangen vis en het aantal te steken plaggen.⁶⁵

Zeer belangrijk was de bepaling dat '[...] uut elken huse, dair twee paer volcs in woent [twee echtparen in een huishouden], twee scaerbeesten' meer op de weilanden mochten worden gebracht.⁶⁶ Speciale functionarissen, de schaarmeesters, hadden hier wel invloed op doordat zij het mandaat hadden het aantal extra beesten te verhogen of te verlagen. Het was dus niet zo dat aan beide huishoudens in een boerderij volledig gebruiksrecht werd toegekend. We hebben hier kennelijk te maken met een zekere vorm

⁶⁴ De Moor e.a., 'Introduction', 24.

⁶⁵ De Monté Verloren & Spruit, *Hoofdlijnen*, 76. Soms werden de boerderijen bruikweren genoemd: volle hoeven die in gebruik waren genomen door een boer. Deze boer bezat die volle hoeve niet. Eerder was er sprake van huur of tijdelijke ter beschikkingstelling. De boer hoefde dus geen eigenaar te zijn van de hoeve. Daarnaast bestonden zogenoemde pachtweren. De boer had de volle hoeve in gebruik tegen een vaststaande som geld gedurende een vooraf afgesproken periode. De pachtboeren maakten ook deel uit van de marke, want zij woonden ook in een 'huse' of hoeve. Hoe de verhouding bruikweren en pachtweren in Gooiland lag is niet te achterhalen.

⁶⁶ MRVG, 303.

van voordeurdelerschap. Dat werd overigens pas van kracht in het jaar 1405. Waarschijnlijk verschaft men aan sommigen bedenktijd of de mogelijkheid om een eigen huishouden te beginnen.

Ik ga ervan uit dat deze bepalingen aan het begin van de vijftiende eeuw geen onevenredige druk op de gemene gronden opleverden en dat de Gooise boeren geen bezwaar maakten. Hoewel het er niet met zoveel woorden staat, is de veronderstelling dat het bezit van een boerderij voorwaarde was om van de gemene gronden gebruik te maken, acceptabel, vooral omdat er over twee echtparen in een huishouden wordt gesproken.⁶⁷ Op basis hiervan is het billijk te stellen dat een echtpaar woonachtig in een boerderij, de volle schaar op de meent mocht brengen. Klaarblijkelijk was de bevolkingsdichtheid nog zo gering en was het areaal gemene grond dermate groot, dat er geen noodzaak was tot verdere restrictie van het aantal gerechtigden en hun gebruik. We moeten tevens bedenken dat het iedereen bekend was wie er gerechtigd was en dat bij de opstelling van de eerste schaarbrief de eigenerfde boeren, dus zij die land en een boerderij in bezit hadden, al domineerden. Het aantal gebruikers was in die tijd kennelijk overzichtelijk.⁶⁸

Veldslag

Ik heb er al eerder over gesproken: de veldslag. In de eerste schaarbrief komt de term niet voor, maar in het eerste item van de tweede schaarbrief wordt deze belangrijke voorwaarde inzake het schaarrecht prominent genoemd: 'In den eersten, dat een ygelic [ieder] pair volcs, gheseten in der stede van Nairden off in den dorpen van Goylant, die **veltslach** doen moghen, die sellen houden mogen acht scaerbeeste, die pairde gerekent voir dre scaer; ende dair twe pair volcs woent in een huys, die sellen houden moegen elff scaer; mer die vier pairden houden willen, die en sellen houden mer tyen scaer'.⁶⁹ Hier wordt duidelijk gesteld dat een echtpaar alleen gerechtigd was zijn rundvee of paarden te laten grazen op de meenten indien zij 'veldslag' mochten 'doen' of over dat recht beschikten. Ook moest men 'gheseten' of woonachtig zijn in de stad Naarden of in een van de Gooise dorpen. Van belang is de constatering dat kennelijk niet iedereen over 'veldslag' beschikte. Maar wat hield veldslag precies in?⁷⁰

⁶⁷ Vgl. Hoppenbrouwers, 'Meer mythen rond twee meenten', 102: de gerechtigden of juridische eigenaren van het Wijkerzand waren "allen die in het dorp Wijk geboren zijn en daar een schoorsteen roken". Die omschrijving eist het gebruik van een huis of boerderij of het voeren van een zelfstandig huishouden.

⁶⁸ De vaststelling van het aantal gebruikers in 1404 is vrijwel onmogelijk. In 1514 stonden er 851 haardsteden in Gooiland en waren er 3635 communicanten. Uitgaande van een hoofdbewoner per haardstede komt 23 % van de meerderjarige bevolking in aanmerking voor het erfgooierschap (of voortzetting van gerechtigdheid als nabestaande); echter veel inwoners van die haardsteden waren arm (hadden bijvoorbeeld geen koeien) en daarnaast konden erfgenamen nog met de verdeling van de erfenis bezig zijn. Vanwege de vereisten om gerechtigde te worden – bezit van boerderij, land en recht van veldslag, getrouwd zijn en van het mannelijk geslacht, denk ik dat het cijfer grof geschat op hooguit 20 % uitkomt. Naarmate de tijd vordert, wordt het aantal erfgooiers zowel absoluut als procentueel steeds lager, tot en met een nauwelijks in procenten maar eerder in promille uit te drukken cijfer als het om scharende erfgooiers gaat. In 1875 had Gooiland 13027 inwoners en in 1622 waren dat er 7172. Het aantal inwoners rond 1700 schat ik op ruim 8000. De namenlijst uit 1708 telt 1088 erfgooiers ofwel 13,6 %. Het aantal niet-scharenden was 624. Van Hengel, *Geneeskundige plaatsbeschrijving van het Gooiland*, 46 en De Vrankrijker, *Het Gooi bekeken en besproken*, 23. In 1971 woonden er 200.042 mensen in Gooiland. Er waren 5041 erfgooiers, waarvan 140 scharenden: respectievelijk 2,5 % en 0,06 %.

⁶⁹ MRVG, 309.

⁷⁰ Perk verklaarde veldslag als een 'slag in het veld hebben' of gewaard dan wel gerechtigd te zijn tot of in het veld.⁷⁰ Hij verwees naar fragmenten uit de eerste twee schaarbrieven waarin sprake is van het 'slaan' van vee op de meenten. Het betekende het recht om op de gemene gronden vee te laten grazen. Zo wilde men voorkomen dat iedere poorter of buur gebruik maakte van de meenten. Op dat moment, aldus Perk, wist iedereen wie, naar oud gebruik, over veldslag beschikte. Sebus sloot zich hierbij aan en verwees inzake de betekenis van veldslag naar een keur van de stad Naarden, waarin wordt gesteld dat 'nyemant ongelubde (ongecasteerde) paarden opter meente' mocht slaan. Molster zag niets in Perks opvatting. In zijn ogen was het onmogelijk dat het recht om te mogen scharen al in bezit moest zijn. Het veld beslaan of een slag in het veld hebben was weliswaar voorbehouden aan de gewaarden, maar al het land behoorde aan de heer en om te ontginnen was zijn toestemming nodig. Degene die een stuk grond bebouwde, had een deel of slag in het veld. Zodoende was veldslag gelijk aan het bezitten van arbeidelijk land of in een weer zitten; en daarmee werd tevens de zinsnede 'veltslach doen moghen' verklaard. Het schaarrecht was dus een gevolg van veldslag, maar niet synoniem (ik ben het daarmee eens). Van Lennep zag de termen gerechtigdheid, waar, weer en schaar als uitdrukking van hetzelfde: oorspronkelijk een recht, dat toekwam aan een zeker aantal hoeven of stukken grond. De eigenaars daarvan werden gewaarde lieden genoemd, de latere bij- en omwoners stonden bekend als de ongewaarde lieden. Iedereen kon dan als volgerechtigde *in solidum* handelen en optreden, maar daaraan waren restricties verbonden. Enklaar stelde dat via de toevoeging veldslag de vereisten voor de scharing uitgebreid werden. Het bezit van een hoeve bleef noodzakelijk, maar die moest geërfd zijn. Niet iedere erfgenaam van een familie, die van buiten Gooiland was gekomen en aldaar grond verwierf, had de beschikking over schaarrecht. Veldslag was een ander woord voor het gebruik van de meenten, een persoonlijk recht, waarbij de verplichting van de aangeërfde hoeve kwam. Perk, *Verslag omtrent ... tot dat gebruik*, 27; Sebus, *De Erfgooiers*, 65. Ook Backer was deze mening toegedaan, zij het dat hij de landwinning erbij betrok. Backer, *Iets over Gooiland*, 28; Molster, *De Eigendom*, 25. Vgl. [...] of wier ouders van alle oude tijden de veldslag en het regt tot bescharen van de Gemeente hebben gehad'. Rinkel, *Bijdrage tot den rechtstoestand der Erfgooiers*, 86; Van Lennep, *Bijdrage tot de kennis van den rechtstoestand der Erfgooiers*, 112; Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 93.

Voordat ik het begrip veldslag definieer loop ik eerst de berichtgeving daarover na. In de derde schaarbrief luidt het dat een Stichtse wiens Gooise man en kinderen waren overleden, niet alleen geen recht op het gebruik van de gemene gronden had, maar ook geen veldslag mocht doen: '[...] dan ghien gemeente genyeten noch veltslach doen [...]'.⁷¹ In 1568 is het nog steeds noodzakelijk om het recht van veldslag te hebben ten einde gebruik te maken van de meenten: 'In den eersten, dat alle dieghene, die veltslach opter selver gemeente doen zullen moegen', die mochten 'ses schaarbeesten' laten grazen.⁷² Wat later, in 1576, verkreeg Steven Jans en zijn erven uit Eemnes het poorterschap van Naarden.⁷³ Daarnaast kreeg hij 'vrijdom van veltslach met al datter aen-cleeft'. Steven kocht niet alleen het poorterschap, maar verkreeg ook het daarbij horende recht van veldslag, want daarna luidt het dat Steven en zijn nakomelingen 'ten eeuwige dage' de gemeente mogen gebruiken, inclusief het 'geheele veltslagh, gelijck en met sulcke recht als die innegeboren burgeren dat gebruycken'.⁷⁴

Er zijn meerdere items in de tweede schaarbrief waarin over veldslag wordt gesproken. Die hebben betrekking op eventuele nieuwbakken poorters van Naarden. De stad mocht aan onbemiddelde poorters niet het recht tot veldslag toekennen. Waarschijnlijk had dit voorheen op grote schaal plaatsgevonden, of anders gezegd, leverde het poorterschap van Naarden het recht van veldslag op. Daar werd een eind aan gemaakt, maar de verlening van veldslag aan rijke beoogde poorters ging wel door. Die moesten namelijk een som geld ter hoogte van vierhonderd ridders betalen en daarnaast twintigduizend stenen leveren.⁷⁵ Die stenen werden ongetwijfeld gebruikt voor de bouw of herstel van de stadsmuren. Op die manier werden armlastige poorters – die wel vaak een koe hadden – van veldslag en daarmee van het schaarrecht en de andere lucratieve gebruiksrechten uitgesloten en werden overmatig gebruik en te grote groei van het aantal stadse markegenoten met gebruiksrecht verhinderd.

Een huwelijk tussen iemand van buiten Gooiland met een 'poorterskind' leverde geen schaarrecht op, tenzij de vreemdeling vermogend was en garant stond voor een kapitaal van boven de driehonderd ridders. Zes van de rijkste poorters balloteerden de nieuwe rijke en moesten daarover een eed afleggen. Pas dan werd het recht tot het gebruik van de gemene gronden toegekend of zoals het luidt: '[...] eer sij veltslach doen mogen opter gemeenten'.⁷⁶ Uit de derde schaarbrief wordt duidelijk dat boetes die werden uitgedeeld ook veroorzaakt konden worden door overtredingen inzake veldslag en andere zaken die met de gemene gronden te maken hadden: 'Item van alle dese voirs. kueren van scutten, van veltslach ende dat die gemeente angaet, dair sall off hebben die heer een derdendeell ende die se becuert twe deell'.⁷⁷

Het bezit van recht van veldslag betekende mijns inziens dat een specifiek onderdeel van het gehele gebruiksrecht geactiveerd kon worden: het schaarrecht.⁷⁸ Alleen de eigen-erfden, de boeren die altijd of sinds mensenheugenis een boerderij met bouwland in bezit hadden gehad en op basis daarvan aandelen hadden in het collectief, de gemeen gelegen grond, werd toegestaan om rundvee en paarden te laten grazen op de meenten.⁷⁹ Veldslag was dus voorbehouden aan die eigenerfde boeren en verbonden aan de, niet

⁷¹ MRVG, 319.

⁷² ADH SAGV nr. 4; MRVG, 385.

⁷³ MRVG, 395; Perk, *Verslag ... ontrent dat gebruik*, xxxiv.

⁷⁴ Idem.

⁷⁵ Ibidem, 311.

⁷⁶ Idem.

⁷⁷ Ibidem, 320.

⁷⁸ Anderen zien in de termen slag, schaar, lote of lade synoniemen. Zie Van Schilfgaarde, *Het huis Bergh*, 44. Hij besprak de slagen in de Korterbosch, Stokkumer en Lengeler bossen. De aandelen in de bossen werden slagen of waardelen genoemd, loten en laden. Soms kwam ook de term schaar in plaats van slag voor: zo was in het Stokkumer bos een schaar een kwart slag en in het Lengeler bos was dat een tiende slag.

⁷⁹ 'In practice, this implied that the peasants who were either owners or tenants of these original farms would in future enjoy full common rights', Van Zanden, 'The paradox of the marks', 128. Van Zanden bestudeerde markegenootschappen in Oost Nederland; Drenthe, Overijssel en Gelderland. Vanwege een tekort aan bronnen was het nauwelijks mogelijk de omstandigheden weer te geven waaronder dergelijke organisaties ontstonden. Het initiatief lag echter bij de grote landeigenaren, de bezitters (inclusief pachtboeren) van de oorspronkelijke of oudste boerderijen. Zij kregen de beschikking over het volledige gebruiksrecht en werden ook gewaarden genoemd, en hun landen gewaarde erven. Nieuwe boerderijen bleven verstoken van dat volledige gebruiksrecht en hadden ook geen aandelen in de marke: de keuters of ongewaarden. De groep gewaarde boeren kon weer worden verdeeld in zij die volle en zij die halve boerderijen bezaten. Door vererving en koop en verkoop van waardelen ontstond er een zeer onduidelijke structuur met grote aantallen lieden die op een of andere manier gebruiksrechten op de gemene gronden claimden. In de praktijk resulteerde de formalisering van markegenootschappen in twee groepen boeren: degenen met en degenen zonder aandelen in de marke. Zie Brakensiek, 'The management of common land in north-western Germany', 237.

onbelangrijk, geërfde boerderij met bouwland en verwees naar het recht om gemene grond te slaan (ontginnen) of te gebruiken. Sterker, een veldslaggerechtigde was een ander woord voor een gewaarde Gooise boer. Maar wat betekent gewaard?

Op basis van de hoeveelheid grond of bouwland op de eng werd het *waardeel* bepaald.⁸⁰ Iedere bezitter van een volle hoeve, een 'geërfde' had een aandeel in het gebruik van de gemene gronden; men was daarin 'gewaard' of 'gewaardeeld'.⁸¹ Het waardeel mocht men 'slaan' of in gebruik nemen (denk aan je slag slaan). In de eerste schaarbrief staat bijvoorbeeld dat wanneer iemand meer vee op de 'meynte sloge' dan reglementair mocht, zijn vee verbeurd werd verklaard.⁸² Een ouder bericht is terug te vinden in een grafelijke rekening van 1387, opgemaakt door de toenmalige baljuw van Amstelland en Waterland, Bartholomeus van Raaphorst: 'Item Jacob Fyensoen om dat hi sijn beeste upte Goeyer meente sloech des hi gheen waer en hadde, vii lb'.⁸³ Aangezien Jacob geen waardeel had, mocht hij ook zijn rundvee niet laten grazen op de meenten; hij was kennelijk niet veldslaggerechtigd. Daarnaast kon gemeenschappelijk gebruikte 'ongeslagen' grond op een zeker moment 'geslagen' worden, dat wil zeggen, verdeeld en geparticulariseerd.⁸⁴ Het bij de hoeve behorende aandeel in de marke werd daarom een 'waar', 'waardeel', 'warandia' of 'portio' genoemd. In Gooiland kwamen die termen als zodanig niet voor.

In het algemeen gold dat hoe ouder de boerderij, hoe groter het bijbehorende bouwland en hoe substantiëler de gebruiksrechten op de gemene gronden.⁸⁵ Wie geen veldslag had, kon in een boerderij wonen of zelfs een stenen huis bezitten, maar daar bleef het met betrekking tot de gebruiksrechten dan ook bij. Degenen die niet over veldslag beschikten, waren bijvoorbeeld landlozen of landarbeiders, keuterboeren zonder bouwland of ambachtslieden, die op basis van de eerste schaarbrief nog schaarrecht en gebruiksrecht hadden kunnen claimen, maar via de tweede schaarbrief daarvan uitgesloten werden.⁸⁶ Sterker, nieuwkomers die nieuwe boerderijen bouwden of land kochten, kregen zo niet automatisch de beschikking over het gebruiksrecht en al helemaal niet over het schaarrecht.⁸⁷ En veldslaggerechtigden die niet over land en een boerderij konden beschikken, bijvoorbeeld als de oudste broer de boerderij erfde, hadden in theorie wel de beschikking over schaarrecht, maar konden dat niet benutten (ze bleven vaak in het boerenbedrijf door bij die oudere broer te blijven inwonen). Wel konden andere voordelen van de gemene gronden genieten, zoals het steken van heideplaggen en turf voor brandstof, het rapen van noten en verzamelen van paddestoelen. En wellicht konden ze ergens onderdak vinden voor hun ganzen of gingen zij schapen houden.

In de praktijk betekende het dat degene die het recht tot veldslag had, niet alleen vanouds land in bezit moest hebben, maar ook dat recht. Beide elementen, namelijk het bezit van land en het vervolgens als veldslaggerechtigde gebruiken van de gemene gronden – op basis van dat land, moesten een zekere maar niet vastgestelde ouderdom hebben. Bovendien moest het gebruiksrecht gepraktiseerd worden; het vloeiende voort uit een ander

⁸⁰ Dekker, *Het Kromme Rijngebied*, 160.

⁸¹ De Monté Verloren & Spruit, *Hoofdlijnen*, 75.

⁸² MRVG, 303.

⁸³ NI – Na-Ha 3.01.01, nr. 1952 f. 15 r.

⁸⁴ Vgl. Dekker en Mijnsen-Dutilh, *Eemlandtsche leege landen*, 40-47, over de ontginning De Slaag.

⁸⁵ Deze situatie is vergelijkbaar met de Drentse. Aldaar hadden de landbezitters stevig controle over de toegang en het gebruik van de gemene gronden. Beide waren nauw gelieerd aan het bezit van waardelen of waren. Het aantal volle waardelen correspondeerde met het oorspronkelijk aantal boerderijen in de nederzettingen. Erfrecht en de zich ontwikkelende markteconomie zouden een accumulatie en splitsing van de waren hebben veroorzaakt. Ook de gebruiksrechten van de keuters werden uitgedrukt in waren. Op die wijze sprak men over volle of halve waren. Ook elders werd het gebruiksrecht gedifferentieerd en overeenkomstig benoemd. Hoppenbrouwers, 'The use and management of commons in the Netherlands', 105-106. Zie De Graaf, *Uit het archief der Marke van Holten*, 2: 'Die gemeenschappelijke gronden heetten de marken en bleven ter beschikking van de eigenaars der hoeven die den eerste nederzetters waren aangewezen. Deze hoeven noemde men de gewaarde hoeven in de marke; de eigenaars er van heetten de gewaarden en zij vormden de klasse der geërfden, die over alles wat de marke aanging hadden te beslissen'. Dat was niet alleen in Nederland het geval. Ook in Duitsland, Engeland en Frankrijk ging die vlieger op. Zie Brakensiek, 'The management of common land in north-western Germany', 237: 'As a rule, the older a farmstead, the larger its cultivated area and the more substantial its common-use rights appeared'; Brakensiek, 'Common rights and common land in south-west Germany', 202; Dahlman, *The open field system and beyond*, 23: 'Only the partners in the cultivation of the tillage land were entitled to the pasture rights, which were limited to each individual by the size of his arable holdings'; Winchester, 'Upland commons in northern England', 39; Vivier, 'The management and use of the commons in France', 153: 'Most often, grazing rights were granted strictly in proportion to the size of property-holding tenants [...] "The dweller who possesses nothing has no right to the use of the commons'.

⁸⁶ Vgl. Neeson, *Commoners*, 64-65.

⁸⁷ Vgl. Birtles, 'Common land, poor relief and enclosure', 85.

recht: de veldslag. Landbezit alléén was dus niet genoeg.⁸⁸ Anders gezegd, de veldslagge-rechtigde Gooise boeren hergroepeerden zich in 1442 en herdefinieerden plus bestendig-den een oude praktijk, en riepen daarmee feitelijk het erfgooierschap in het leven.

De mogelijkheid bestaat dat er naast de veldslaggerechtigden werkelijke niet-veldslaggerechtigden bestonden die dus niet mochten scharen en allengs daarom de niet-scharende geërfden (en later niet-scharende erfgooiers) werden genoemd. Er wordt immers gesproken over 'die veldslag doen moghen', dus zou er ook een groep kunnen bestaan 'die geen veldslag doen moghen' ofwel de niet-scharende geërfden. Dit zou be-tekenen dat in oorsprong alle bewoners in Gooiland tot de marke werden toegelaten, vervolgens door het markebestuur werden beoordeeld en naar bevind van zaken gekwa-lificeerd. Keuterboeren en nieuwkomers zouden dan toch over enig gebruiksrecht kun-nen beschikken en waren in een zekere mate dan ook gerechtigd (zoals in andere mar-ken groepen ongewaarde boeren voorkomen). Ik denk dus dat de niet-scharende geërfden wel over het recht van veldslag beschikten, maar zoals gezegd, geen mogelijk-heid zagen om te scharen en allengs uit het boerenbedrijf verdwenen, maar toch die hoedanigheid of gerechtigdheid behielden. Het opvoeren van veldslag in de reglementen segmenteerde juist de gewaarde Gooise boeren, de oorspronkelijke bewoners in al hun gelaagdheid, van de nieuwkomers en ongewaarde boeren. De Gooise ongewaarde boer kon in deze visie op geen enkele manier gemene grond benutten, was niet gerechtigd en kon dat ook niet doorgeven aan zijn mannelijk kroost, en dat was ook precies de bedoe-ling. Ik heb geen aanwijzingen gevonden die wijzen op het tegendeel.

Weliswaar is de algemeen aangenomen idee dat op een zeker moment de gewaarde boeren het heft in handen namen en aldus het belangrijkste (of volledige) gebruiksrecht exclusief aan zich trokken correct, maar dat had wel een zekere basis nodig: landbezit en vanouds het recht op veldslag.⁸⁹ Op deze wijze werden niet-gerechtigden en nieu-wkomers buiten de deur gehouden. Die groepen wasten natuurlijk aan, omdat er naast ge-bruik van de gemene gronden meer te halen viel in Gooiland en het altijd het proberen waard was om daarvan wel gebruik te maken. Een en ander hield ook verband met waar de gemene gronden begonnen en ophielden. Daarnaast groeide het aantal niet-gerechtigde poorters van Naarden die vaak wel rundvee of paarden bezaten. Deze twee groepen waren blijvend bezig om de rijen van de eigenerfde boeren en poorters met veldslag te breken.⁹⁰ Daarover later meer.

De eigenerfde Gooiers en het bos

Wie waren gerechtigd tot gebruik van het bos? In een grafelijke rapport over de kwestie tussen het Sticht en Holland over zekere venen, wordt het gebruiksrecht in het bos be-noemd, maar met de volgende toelichting: '[...] ende van den bosschen ende houtten bij dengheenen, hebbende ackerlanden, betaelende thiende [dat is de koptiende] alleen-lic'.⁹¹ Met andere woorden, iedere Gooise boer die koptiende betaalde kon gebruik ma-

⁸⁸ Perk, *Verslag ... omtrent dat gebruik*, xlv, uit het proces Hinlopen 1711-1713: '[...] het besitten van Land selfs daar toe nog niet genoeg soude sijn, ten sij die geene land besat, te gelijk het regt tot den veldslag was hebbende soo en op die wijze als het van alle oude tijden verre boven memorie van menschen van tijd tot tijd geobserveert ende gepractiseert was [...]']

⁸⁹ Interessant is een jongere Engelse situatie hierbij te betrekken. Birtles zag de Engelse enclosures in essentie als herverkavelingen van 'ma-norial' land. De gebruiksrechten van de 'cottagers' waren onderdeel van de 'manorial structure', terwijl de landlozen daarbuiten stonden. Bovendien was er een verschil tussen degenen die een zeker eigendom claimden op basis van het bezit van een boerderij waaraan gebruiks-recht verbonden was en degenen die een bepaalde mate van gebruik werden toegestaan. De landlozen hadden bij een enclosure dan ook een probleem; het betrof de ontmanteling van een domein, iets wat in het Gooiland al had plaatsgevonden en waarvan de Gooise marke met zijn reglementen en restricties een gevolg van was. 'Those who had always used the commons never doubted the validity of their position'. Birt-les, 'Common land, poor relief and enclosure', 84-85. Vgl. Spek, *Het Drentse Esdorpenlandschap*, 104; Heringa, 'Lijnen en stippellijnen', 79-83. Volgens Spek en Heringa was het waardelensysteem vrijwel zeker een vanouds bestaand systeem dat in de loop van de middeleeuwen werd geïnstitutionaliseerd. Dat kan dan heel goed op basis van die hoevedifferentiatie hebben plaatsgevonden.

⁹⁰ Elders zorgden dergelijke restricties en de wens meer differentiatie aan te brengen voor onderlinge conflicten. Onenigheden tussen rijke en arme dorpsgenoten in de Strohgäu regio van Württemberg tussen 1559 en 1620 over de notie dat er geen onderscheid tussen plichten en rech-ten aanwezig was, werden aangewend ten faveure van de rijken: die zouden meer moeten profiteren van de gemene gronden. De *toegang* tot de gemene gronden was niet het punt, maar de mate waarin de opbrengst werd verdeeld over de verschillende groepen, zoals de beheerders van oude boerderijen en boeren, keuterboeren en dagloners, en ook over wie dat onderscheid mocht bepalen (doorgaans de rijkere boeren). Er was steeds meer sprake van onderscheid en scheiding tussen keuterboeren en boeren of respectievelijk degenen die een pachthoeve beza-ten of huurden en degenen die een heel huis of boerderij bezaten. De polarisatie tussen de verschillende sociale groepen ondermijnde oude gebruiken, bijvoorbeeld het gebruik om iedereen een even groot aandeel toe wijzen. Warde, 'Common rights and common land in south-west Germany', 205-206.

⁹¹ MRVG, 346.

ken van het bos. In de bosbrieven luidt het dat niemand in het bos hout mag kappen anders dan degenen die daarin 'gegoet' zijn.⁹² Een andere bepaling luidt: '[...] ende wair, datter yemant hout hield in den bos, die dair niet in goeet en wair, dat soudt men hem rechten an sijn lijff als men over diefflick goet schuldich is te rechten'.⁹³

In 1364 werd het bosbeheer uitbesteed aan een persoon die woonde in Gooiland en gerechtigd was in het bos en gegoed binnen Gooiland, gelijk de som van vijftig Hollandse ponden of meer: '[...] soe dat wij onsen bosche bestaeden sellen aen enen man die woenachtich is in Goylant ende gheervet is inden bosch en ghegoet binnen Goeylant te vijftich pont Hollants off daer en boeven'.⁹⁴ Deze persoon beheerde het bos en verzorgde de houw, waarschijnlijk toen ook al met behulp van houtvesters. In de bosbrief van 1421 luidt het als volgt: '[...] ende elck dan daerin houwen na doen dat hij daerin goeet is ende hem die houvesters merken ende wijsen zullen na den hou ende oude kostume ende nyemant die daerin goeet ende hout houdende boven dat hem gewijst wair ende gemerket dat wair bij vijff ponden'.⁹⁵ Men kon dus hout kappen overeenkomstig het aandeel dat men had mits men gerechtigd was en als men meer kapte, volgde een boete van vijf pond.

Met andere woorden: Gooiers die waardelen hadden in het bos waren eigenerfde Gooiers. De waardelen hadden ze verkregen op basis van hun grondbezit, want ze moesten letterlijk 'gegoed' zijn, dat wil zeggen grondeigenaren.⁹⁶ Vervolgens betaalden ze koptienden, waardoor toegang werd verkregen tot het bos, want het aandeel hout dat werd toegewezen, werd bepaald naar de hoeveelheid tienden die men betaalde.⁹⁷ Het bosgebruik was dus op enige wijze gerelateerd aan de omvang van het bouwland dat een gerechtigde bezat. Dat blijkt ook uit een passage in de sententie van 1474: '[...]' van de voorsz. bosch en houwinge bij den ghenen hebben arbeyleic lant [bouwland], betalende tiende alleenlick [...]. Tevens wordt daarin gerept over de bosbrieven: '[...] te stellen ordonnantie en maniere op 't gebruyckenisse vande voorsz. veenen en bosch, ten eynde dat hier namaels daerinne nyet misbruykt en wart bij de verwerers [...]'.⁹⁸

In de praktijk kwam het erop neer dat Gooiers die koptienden betaalden ook gebruiksrechten in het bos hadden, overeenkomstig die betalingen (en wie koptiende betaalde, moest dus over land beschikken). Het moeten dus vrijwel dezelfde gebruikers zijn geweest die beschikten over veldslag en hun rundvee en paarden op de meenten mochten scharen, want ook dat was verbonden aan grondbezit en het daarop gebaseerde recht van veldslag.

Maar wat waren koptienden? De koptienden werden berekend in koppen graan, vandaar de naam *kop*-tiende. De Gooise koptiende bedroeg vijf kop koren per schepel land, of twintig kop per morgen. In registers of gaderboeken werden het tiendplichtig land en de eigenaren daarvan bijgehouden. De inning van de tienden werd door een gadermeester gedaan. Daartoe had hij enkele knechten in dienst. Eerst vroeg hij om de vaststelling van de prijzen van rogge en gerst om degenen die niet in natura wilden betalen ter wille te zijn.⁹⁹ Daarna ging hij op pad. Hij deed ieder Goois dorp aan, altijd in de twaalf dagen na Kerstmis. Na 1623 hield de gadermeester zitdagen: de tiendplichtigen kwamen naar hem toe in plaats van andersom. In Huizen en Hilversum hield hij twee zitdagen, in de andere dorpen kon hij het met een dag af.

In de gaderboeken werden ook de betalingen vastgelegd. Degenen die niet betaalden, of niet op tijd betaalden, werden geboekt als 'Sluy'. Die term werd ook gebruikt voor de dubbele tiende die men verschuldigd was na een jaar wanbetaling. Na twee jaar werd de dubbele Sluy gerekend en na drie jaar werd er beslag gelegd. Dat vond ook echt plaats. Zo kreeg in 1482 Jan van Nijenrode uit de handen van de heer van Mortigny een huis binnen Naarden 'en al zulk land als was gekomen van de tienden van Gooiland'.¹⁰⁰

⁹² Ibidem, 405.

⁹³ Ibidem, 405 (1437). Vgl. CAP SAGV 24 (1514): 'Item wairt dat yemant hout helde in den bosch die dair nyet inne goeet en ware, dat soud men hem rechten an zyn lijff als men van diefflick goet is sculdich te rechten'.

⁹⁴ CAP SAGV 24.

⁹⁵ Idem; Koster-Van Dijk, 'Gooise bosbrieven', 199.

⁹⁶ De andere betekenis van goeet, een zeker inkomen hebben, was van toepassing op de bosbeheerder.

⁹⁷ Perk, 'Hortensius over de opkomst en den ondergang', 257.

⁹⁸ Perk, *Verslag ...omtrent dat gebruik*, xxix; Perk, 'Hortensius over de opkomst en den ondergang', 258.

⁹⁹ In 1538 sloeg Willem Turck in samenwerking met de gadermeesters de rogge en gerst om in geld: een mud rogge of negentig stuivers, een mud gerst of 16 stuivers. NHA 117.8a (1538).

¹⁰⁰ De Geer van Oudegein, 'Proeve eener geschiedenis van het geslacht Nijenrode', 112.

‘Al zulk land’ moet op geconfisqueerde en te confisqueren percelen die ‘sluy’ waren gevallen hebben geslagen. Daarna werden die percelen opnieuw in pacht uitgegeven.

Daarnaast maakte de gadermeester de balans op in de gaderboeken. Daarin werden onder de uitgaven zaken geboekt als de zetting van de graanprijzen, lonen en verteringen en de kosten die gemaakt werden om tegemoet te komen aan de graaf van Holland en bijvoorbeeld de kerk van Naarden.¹⁰¹ Overigens werden de tienden van alle bouwlanden in Gooiland en van enkele gronden in Kortenhoef en Loosdrecht geïnd, waarover wel enig meningsverschil bestond. Tegen het einde van de zestiende eeuw ontstond een geschil over de vraag of er over nieuw aangemaakt land (ontginningen) ook tienden moesten worden betaald (de zogenoemde novale tienden). De oplossing bleef uit, want de registers werden niet of nauwelijks bijgehouden en ook ontbrak de wil om te betalen. Tevens woedde er oorlog na oorlog. Pas in 1623 werd door de Hoge Raad beslist dat de tiendheer recht had op tienden van nieuw aangemaakt land.¹⁰²

P.C. Hooft (1581-1647) noemde de koptienden in 1619 bostienden en refereerde en passant aan de teloorgang van het Gooiersbos, waarover ik nog kom te spreken: ‘[...] dat zij oock van ouds her betaelen sekere lasten onder den naeme van bostienden, ende henlieden ten tijde t bos in wesen was competeerde elck respectivelijck te sijner buerte den houw daer in ’t haeren proffijte; ’t welck bijde utroeijnghe ende ’t enckel resteren van heide grotelijc is vermindert’.¹⁰³ De Grebber verhaalde in een ampel stuk uit halverwege de negentiende eeuw dat de koptienden geen gewone tienden waren. Het was volgens hem een afzonderlijk soort van tienden, die over een deel van Gooiland bij uitzondering werden geheven, door de erfmaarschalk van Gooiland.¹⁰⁴ Het stuk werd gegenereerd door Gooise boeren die weigerden nog langer koptienden te betalen.

Perk rekende de koptiende tot de oudste tiendheffingen, teruggaand tot de tiende eeuw.¹⁰⁵ In 1280 werd de inning van de koptienden uitgezonderd en daarna als leen uitgegeven door de abdissen van Elten. Volgens De Vrankrijker vielen de koptienden niet onder de eigenlijke heerlijke rechten op een dorp of gewest. Ook was het niet uit rechten en verplichtingen uit het leenwezen afkomstig. De Vrankrijker zag de koptienden als oorspronkelijke gewone tienden, een kerkelijke belasting, doorgaans negen of tien procent van het op de akker staande gewas. Die koptienden moeten op een zeker moment omgezet zijn in een heffing, bestaande uit een vaste hoeveelheid rogge en gerst (graan) per oppervlakte bouwland en verbonden zijn geweest aan het holtrichterschap.¹⁰⁶

Van Tol maakte van de koptiende een tijns, ingegeven door zijn afkeer van het idee dat de Gooiers ooit afdrachten aan de kerken hadden moeten doen of überhaupt op enigerlei wijze onderdanig aan een instelling of instituut waren geweest. Die tijns moesten de Gooise boeren aan Elten betalen omdat ze de heide hadden ontgonnen, nadat zij delen daarvan eerst van de abdis hadden gekocht: een cope-ontginning en dus was de koptiend een cope-tijns.¹⁰⁷ Janse zag wel wat in deze bewering en noemt de koptiende een recognitietijns, maar wel een andere dan die voortspoot uit de veenontginningen.¹⁰⁸ Daarnaast was het oorspronkelijk een kerkelijke belasting geweest, waarop Palmboom zich afvroeg hoe dat met elkaar te rijmen viel. Palmboom sloot zich aan bij De Vrankrijker: de Gooise koptienden waren oorspronkelijk gewone tienden die later koptienden werden genoemd.¹⁰⁹ Hiermee ben ik het eens; de naam slaat namelijk op de hoeveelheid graan die moest worden afgedragen (in koppen) als tiend en niet op een cope-tijns. Daarnaast gaf Elten de inning daarvan in leen uit en daarmee is de kerkelijke oorsprong wel aangetoond (zie hoofdstuk drie). Die kerkelijke oorsprong uitte zich ook in het feit dat de *persona* en de *vicarius perpetuus* van de kerk van Naarden inkomsten genoten uit de koptienden. De vicaris kreeg een vaste hoeveelheid graan (8 mud rogge en 4 mud gerst) uit de tienden die de heren van Nijenrode van Elten in leen hadden.¹¹⁰

¹⁰¹ De Vrankrijker, ‘Inventaris van het Koptienden-archief’, 20-22.

¹⁰² Ibidem, 21.

¹⁰³ Van Tricht, *De briefwisseling*, 373 (oktober 1619).

¹⁰⁴ CAP SAGV 28: De Grebber, *Koptiendregt in Gooiland*, 46.

¹⁰⁵ Perk, ‘Hortensius over de opkomst en den ondergang’, 275.

¹⁰⁶ De Vrankrijker, *Naerdinclant*, 25.

¹⁰⁷ Van Tol, ‘De zwadetijs en de koptienden’, 219-236.

¹⁰⁸ Janse, ‘De koptienden als bron’, 35-73, 39, 67.

¹⁰⁹ Palmboom, *Sint-Jan*, 253-263; Palmboom, ‘De Gooise koptienden’, 188, 190: ‘Er is dan ook geen enkele reden om aan te nemen dat in het Gooi geen tienden werden geheven en dat de eigenaar(s) of patronen van de kerk van Naardinkland geen recht gehad zouden hebben op de tienden van deze parochie’.

¹¹⁰ Palmboom, ‘De Gooise koptienden’, 192-193.

De deur dicht voor het Sticht

Werd in 1442 intern orde op zaken gesteld, dertien jaar later werd de blik gericht op externen, met name op lieden uit het Sticht. In 1455 werd een derde schaarbrief opgesteld. Het eerste item loog er niet om. Het handelt over het verbod voor manspersonen van buiten het Gooi en specifiek het Sticht om poorter van de stad Naarden of buur in een van de vier dorpen te worden, op straffe van een boete van tweehonderd ridders. Indien de stad of de dorpen of inwoners daarvan een vreemdeling binnenhaalden, moest dat geldbedrag door de overtredende partij worden betaald. Dat bedrag werd in drieën verdeeld over de landsheer, de stad en de vier dorpen van Gooiland.¹¹¹

Dit item legt niet het verband met het gebruiksrecht, maar gaat rechtstreeks in tegen het item uit de tweede schaarbrief, waarin wordt gesteld dat Naarden poorters mag aannemen en hen veldslag mag toekennen, mits de beoogde stedeling rijk genoeg is. Met andere woorden, er werd getracht om de toestroom van Utrechters naar de dorpen en de stad van Gooiland geheel tot staan te brengen. Vier jaar na verschijning van de derde schaarbrief blijkt inderdaad dat de bevolking van Naarden was toegenomen. In een privilege voor Naarden van Filips de Goede (1419-1467; ook Filips III van Bourgondië genoemd) valt in de inleiding te lezen dat binnen Naarden allerhande op winst beluste lieden en vreemde personen woonachtig waren en er dagelijks nieuwe inwoners bijkwamen die weinig trek hadden in het betalen van de gebruikelijke belastingen en zich ook weinig tot niets aantrokken van de regels in de schaar- en bosbrieven.¹¹² Het is waarschijnlijk dat deze grote toestroom controle en handhaving onmogelijk maakte, waardoor ervoor werd gekozen die migratie een halt toe te roepen, mede uit vrees voor een ongebreideld gebruik van de gemene gronden.¹¹³

Het was ook verboden voor poorters en buurlieden om voor iemand uit het Sticht, die in Naarden of Gooiland wilde wonen, borg te staan of te verschijnen op de schaarbag.¹¹⁴ En alle lieden die in Gooiland woonachtig waren maar oorspronkelijk uit het Sticht kwamen, was het verboden gras te maaien, plaggen te steken of andere zaken die de marke aangingen uit te voeren. Hierop stond een boete van tien ridders. Sebus vroeg zich af of dat betekende dat Stichtenaren die volgens de tweede schaarbrief – het item waarin het gaat om het verkrijgen van het poorterschap en veldslag indien men een bepaalde som geld overdroeg – wel gebruiksrecht hadden verkregen, dat nu werd ontzegd, of dat het om ooit vergeven eenmalige gunsten ging. Hij geeft geen uitsluit, maar verwees naar een veel jongere bron, ‘de remonstrantie’ uit 1705-1708. Daarin worden zaken ‘die de gemeente raken’ aan zogenoemde kleinburgers ontzegd.¹¹⁵ Enklaar meende dat het overgrote deel van de keuters uit Utrecht was gekomen en dat zij ‘zich volstrekt niet mochten bemoeien met alles, wat de marke aanging’.¹¹⁶ Wanneer een Stichtenaar oorspronkelijk uit Holland kwam, dan mocht hij geen poorter worden, maar werd hij beoordeeld naar de voorwaarden en restricties zoals die golden voor Stichtenaren. Hij werd dus als een Utrechter gezien en niet als oorspronkelijke Hollander.¹¹⁷ Alle boeten die voor overtreding van deze bepalingen geïnd werden, werden in drieën verdeeld over de landsheer, de stad en de vier dorpen. Dat was al in het eerste item bepaald, maar zoals we ook zagen bij de tweede schaarbrief was herhaling van sommige afspraken usance.

¹¹¹ MRVG, 319: ‘Item dat affter desen dach van huyden, datum hieronder gescreven, ghen manspersone, wye hij sij, uutten ghestichte poirter noch buerman werden en mach noch en sell in der stede van Nairden noch in den vier dorpen in Goylant, bij een peen van tweehondert ridders; ende so wye hierenboven dade, stede offte in den dorpen voirs. off yemant van den gherecht in der stede offte in den dorpen voirs., die de annamen boven dat voirs. is, die soudende tweehondert ridders voirs. selver ghelden ende betalen uut hoire tselfs goet, sonder yemant des te verdragen [...]’.

¹¹² Perk, *Verslag omtrent ... tot dat gebruik*, 30-31; SLVG I, 83. ‘[...] neeriger luyde ende diverse vreemde personen woenachtich zijn ende dagelick coemen woenen, een hoep ende anderen die den gerechte weynich off luttel ontsien, nog hunl. en poogen te obedieren hoir geboden, mits welke die van onsen gerechte zeer qualijken van zulcke luyden innen ende gecrijgen moegen, onse schot, bede, brueke ende andere pennincklike lasten’.

¹¹³ Nieuwkomers konden ook Stichtse ballingen zijn geweest. In 1465, dus tien jaar later, kreeg Gooiland veel ballingen te verwerken, als gevolg van de strijd om de Utrechtse bisschopszetel. Philips van Bourgondië trachtte zijn bastaardzoon David weer in het zadel te helpen. Veel Philipsgezinde Utrechtenaren werden verbannen en zochten asiel in Gooiland. Glaudemans, ‘Om die wrake wille’, 202. Maar ook in 1430, als de bisschop van Utrecht en Filips II tot een zoen komen, werd bepaald dat de wederzijdse onderdanen vrij en veilig in beide machtsgebieden mochten verblijven. MJR I nr. 57 (12 januari 1430), 32-37.

¹¹⁴ MRVG, 310: ‘Item voirt so en sall poirter noch buerman in Goylant voir nymant uutten ghestichte van Utrecht, die in die stede van Nairden offte in Goylant woenen woude, verantwoerden noch op hoeren dach gaen noch burghe voir hem werden, ruerende van dese voirs. saken, bij een peen van XXV ridders’.

¹¹⁵ Sebus, *De Erfgooters*, 85-86.

¹¹⁶ Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 95.

¹¹⁷ MRVG, 320.

Schaarrecht aan geestelijke instellingen

Niet alleen natuurlijke personen beschikten over schaarrecht. Ook geestelijke instellingen genoten als zodanig gebruiksrecht. De broeders en zusters van de kloosters in Naarden konden vanaf 1442 respectievelijk van een dubbele schaar en van elf schaar genieten.¹¹⁸ De broeders genoten weliswaar die verdubbeling, maar moesten wel zelf het schaarrecht benutten: 'Item die broeders van Oude Naarden sellen houden dubbelde scaringe versceyden, soeverre sij die selff hebben' en 'Die broeders van Oude Naarden sulen dubbelde scaringe houden, soeverre sij selffs scaringe hebben ende houden'.¹¹⁹ In 1417 kreeg het vrouwenconvent van de stad Naarden '[...] alzo veel scaringe als een paer volcx houdt en houden, nae inhoudt der schaerbrieven ende overdrachten, die de stede voirsch. mitten gemenen lande van Goylant hebben ende hiernaemaels hebben zullen'.¹²⁰ Dat ging toen dus om acht beesten. De stad Naarden bevestigde het schaarrecht van de zusters, en verwees naar de eerste schaarbrief en de aankomende schaarbrieven. Kennelijk was het nodig om dat nog eens, vanuit het stadsbestuur, vast te laten leggen.

De broedergemeenschap van Naarden moest in 1453 opgave van bezittingen doen. De burgermeesters van Naarden stuurden een bericht aan de prior te Windesheim. Daarin wordt het recht van scharen keurig genoemd: 'Item die mijne die wij hebben tot onse broederen, zoe is hem gegeven ende mit eenen brief bezegelt van ons stede ende dorpen onder ons gelegen, dat sij moeghen houden thien koeijen ende ses peerden op onse gemeente, dat hem goet is des jaers voer dertich Rijnse gulden'.¹²¹ Het ging hier inderdaad om een dubbele schaar, namelijk tien koeien en zes paarden, maakt precies zestien stuks (en ook werd aan de beperking van het maximum te scharen paarden voldaan, namelijk drie per schaar; zie onder). Dat werd toen geschat op een waarde van dertig Rijnse guldens. Ook het gasthuis te Naarden kon sedert 1568 beschikken over schaarrecht, vermeerderd met de toestemming acht kalveren te laten grazen op de meenten. Deze beesten dienden gebrandmerkt te worden, opdat '[...] daerdeur gheen bedroch sal moegen gevallen'.¹²²

Weduwen, weduwnaren en wezen; de nabestaanden

De schaarbrieven bevatten bepalingen die handelen over de mate van het gebruiksrecht in verband met een sterfgeval. In feite gaat het over de gebruiksrechten van de nabestaanden, alleenstaanden en in groter verband die van de gezinnen of huishoudens.¹²³ Ik betrek hier jongere schaarbrieven bij. De reden is dat de bepalingen vrijwel overeenkomen. Daarnaast is er aanvullende informatie te winnen, want de jongere schaarbrieven kennen meer begrijpelijke en eenduidige formuleringen van de regels.

De derde schaarbrief stelt dat indien een Stichts 'wijff' trouwde met een Gooise poorter of buur en zij haar man en kinderen overleefde, dat zij als weduwe geen aanspraak maakte op het gebruiksrecht op de gemene gronden: '[...] so en soude dat wijff dan ghen gemeente genyeten noch veltslach doen [...]', behalve als zij opnieuw in het huwelijk trad met een (gerechtigde) stedeling uit Naarden of een Gooise plattelander.¹²⁴ Het gebruiksrecht was dus verbonden aan de status van haar echtgenoot. Ook werd hier een duidelijk onderscheid gemaakt tussen het gebruik van de gemene gronden als geheel, het recht van veldslag, en het scharen van vee en paarden.

De beperkingen als gevolg van huwelijken met Stichtenaren worden geflankeerd door een aantal bepalingen in de tweede en vierde schaarbrief dat handelt over de bestendiging en toekenning van het schaarrecht na overlijden, dus over het gebruiksrecht

¹¹⁸ Ibidem, 313 (1442), 388 (1568). Het Mariaconvent was een vrouwenklooster, bestaande uit zusters Franciscanessen. Het mannenklooster Sint Vitus werd bevolkt door regulieren en broeders van Sint Franciscus. Perk, *Hortensius over de opkomst en ondergang van Naarden*, 266. De Vrankrijker, *Naerdinclant*, 140. Zie Van Engen, *De Derde orde van Sint Franciscus*, 145, 413, 144, 162, 278, 411.

¹¹⁹ Ibidem, 313 (1442), 388 (1568).

¹²⁰ Ibidem, 305 (1417); Perk, 'Hortensius over de opkomst en ondergang', 273.

¹²¹ Perk, 'Hortensius over de opkomst en ondergang', 267.

¹²² MRVG, 388.

¹²³ Vgl. Duby, *Medieval marriage*; Goody, *The development of the family and marriage*; Hoppenbrouwers, 'Maagschap en vriendschap'; Casey, *The history of the family*; Spierenburg, *De verbroken betovering*; Zwaan (red), *Familie, Huwelijk en gezin*; De Haan en Hoppenbrouwers, 'Intergenerational transfer in the Netherlands'.

¹²⁴ MRVG, 319: 'Item voirt yenich manpersone van onsen poirteren offte yenighe buermannen uut Goylant, die daer hylicte an een Stichs wijff, ende wairt sake, dat dat wijff hoir man ende hoir kynderen sturven, so en soude dat wijff dan ghen gemeente genyeten noch veltslach doen, tenwair dat sij weder hylickte an onsen poirteren offte an een buerman in Goylant van den dorpen voirs. bij derselver peen voirs'.

van de nabestaanden of algemener het versterf. Indien van een kinderloos echtpaar de man of vrouw overleed, mocht de langstlevende het jaar na overlijden een halve schaar beesten laten grazen, mits die beesten eigen bezit waren.¹²⁵ Daarna mocht een weduwe of weduwnaar één schaarbeest op de meent brengen mits hij of zij kostwinner was¹²⁶, en een weeskind onder en boven de achttien jaar oud werd een halve schaar toegekend, op voorwaarde dat hij of zij in de ‘besturvene’ weer of hoeve bleef zitten en dus het bedrijf voortzette. Dat bedrijf diende hij of zij van ‘sijn ouders aengeerfft’ te hebben.¹²⁷ Perk zag hierin het bewijs voor de stelling dat het gebruiksrecht een persoonlijk recht was – immers aangeërfd – en ik ben het daarmee eens, waarbij wel moet worden gezegd dat schaarrechten ook blijvend aan bepaalde hofsteden bleven kleven.¹²⁸

Indien nog levende weeskinderen het bedrijf na de dood van hun ouders voortzetten en in de ‘besturven’ boedel bleven zitten, ‘ongesceyden in bruuckweren’, dat wil zeggen dat het bedrijf met de daaraan verbonden waardelen niet gesplitst werd, bijvoorbeeld door vertrek van een kind, dan werd de volle schaar toegekend. Wanneer één van hen huwde en toch in het bedrijf bleef, kreeg men de beschikking over twee zogenoemde ‘scottellscaringe halff ende halff’, dat wil zeggen: het nieuwe echtpaar en de overige gezinsleden die zich in de boerderij ophielden dienden de schaar te delen, ieder een schotel of de helft.¹²⁹ Een schotelgenoot was letterlijk één van de twee personen die aan tafel uit dezelfde schotel of van dezelfde portie aten. Bleef de man of de vrouw alleen achter met zijn of haar kinderen, en lieten ze de boel niet de boel, dan bleef ook de volle schaar intact.¹³⁰

Van weeskind tot gerechtigde

De vraag rijst of een weeskind op zijn vijftiende of op basis van zijn meerderjarigheid (volledig) gebruiksrecht kreeg toebedeeld en of hij dan tevens de halve geërfde schaar behield. De bepalingen over de weeskinderen laten zien dat het bereiken van de meerderjarigheid weinig tot geen onderscheid maakte ten aanzien van het gebruiksrecht als men niet huwde of niet aan de andere vereisten voldeed. Anders zou het bedrijf van een weeskind gemakkelijker groter kunnen worden; hij of zij zou dan immers en de geërfde halve schaar en een volle schaar toegekend kunnen worden. Hetzelfde geldt voor meerdere weeskinderen, dus broers en zussen in een hoeve. Zij mochten tezamen de volle schaar behouden. Door overerving konden dan huishoudens ontstaan waarin meerdere bewoners met dan wel gehalveerd dan wel volledig gebruiksrecht zich ophielden. Dat was elders niet ongebruikelijk. Door erfdeling en verkoop van volle waardelen konden gebruikers voorkomen met zowel een veelvoud als delen van volle waardelen.¹³¹

Als dat het geval is geweest, dan zou een cumulatie van geërfde scharen het ontstaan van grootschalige boerenbedrijven hebben bevorderd. Immers, men kon dan meer vee op de meent scharen. De regels waren echter zo opgesteld om dit fenomeen zoveel mogelijk tegen te gaan. Het schaarrecht moest worden gedeeld onder de aanwezige lieden in een hoeve (de schotelschaar). De schaarrechten splitsten dus niet en bleven verbonden aan de boerderij. Verweesde kinderen konden gaan en staan waar ze wilden, maar het gebruiksrecht, immers verbonden aan de verlaten hoeve, ‘ging’ louter persoonlijk mee; men had er dus niets aan.

De weduwe of weduwnaar die met zijn of haar kinderen achterbleef en een huishouden voerde, moest eveneens de boerderij intact laten. Bovendien was er weinig ruimte om nieuw akkerland te creëren. De restricties sorteerden dus een proportioneel en behoudend effect; het feit dat de gemene gronden niet ontgonnen mochten worden, zorgde

¹²⁵ Ibidem, 309 (1442): ‘Item wairt sake, dat enich man sijn wijff offsturve ende yenich wijff hoir man offsturve ende ghien kynder affter en leten, die sellen dat eerste jair houden mogen halve scaringe ende niet meer, alsoverre als sij dieselve hebben’.

¹²⁶ Idem: ‘Item so sell een weduer off een wedue houden mogen een scaer, soeverre sij hair eygen cost hielde’.

¹²⁷ Idem: ‘Item een weeskynt tot achteen jaren out off dairboven ende dat te sitten bleve in sijne ouders besturvenre weer, dat mach houden halve scaer, alsoverre als sij hem van sijn ouders aengeerfft zijn’.

¹²⁸ Perk, *Verslag omtrent ... tot dat gebruik*, 28.

¹²⁹ MRVG, 309: ‘Item alle weeskynder, die tesamen sitten in hoerre ouders besturven weer ongesceyden in bruuckweren, die mogen houden hoir volle scaringe, ende wairt sake datter een off hylacte ende in der weren sitten bleve, die mogen houden tesamen twe scottellscaringe halff ende halff’. Later is dat niet meer het geval en mogen de weeskinderen van wie een broer trouwt de volle schaar behouden.

¹³⁰ Idem: ‘Item yenich man off wijff, die te sitten bleeff mit horen kynderen ongesceyden ende niet vertegen, die mogen houden hoir volle scaringe’.

¹³¹ Zie Neeson, 64; Van Zanden, ‘The paradox of the marks’, 129.

ervoor dat het niet of nauwelijks mogelijk was om een nieuw bedrijf te starten. Feitelijk leidden de restricties tot kleinschaligheid of in ieder geval tot weinig innovatie.

De items die handelen over de nabestaanden in de vierde schaarbrief zijn gelijk aan die uit de tweede schaarbrief, zij het met een aantal kleine verschillen. Derhalve is het verstandig ze te bekijken. Indien een van de partners van een kinderloos echtpaar, dat zijn vee na mei op de weilanden had ‘geslage[n]’, overleed, behield de weduwe of weduwnaar het jaar van overlijden de volle schaar, behalve als er een boedelscheiding had plaatsgevonden. Dan bleef een halve schaar over.¹³² Het jaar daarop was het gedaan met de volle of halve schaar. Het volgende item luidt namelijk dat een weduwe of weduwnaar die in zijn boerderij bleef zitten slechts recht had op één schaar, dat wil zeggen een koe kon laten grazen. Op het moment dat er iemand bij kwam, was het gedaan met het schaarrecht, behalve als in de eigen kost werd voorzien.¹³³ Voor een kinderloze weduwe of weduwnaar, of in andere zin alleenstaande, betekende dit een aanzienlijke vermindering van het gebruiksrecht, ware het niet dat zodra men hertrouwde en in de eigen kost kon worden voorzien, het recht van een volle schaar weer toegekend *kon* worden. De weduwe moest dan wel met een gerechtigde trouwen.

Opnieuw werd een weeskind van achttien jaar en ouder, die het bedrijf voortzette dat hij van zijn ouders geërfd had, een halve schaar toegekend. Het betekende dat het weeskind, ook al was hij meerderjarig, blijvend over een halve schaar kon beschikken indien hij in de boedel van zijn ouders bleef zitten. Daarentegen kregen weeskinderen die ‘in heur ouders bestorven boedel’ bleven zitten ofwel het bedrijf voortzetten, tezamen het recht op een volle schaar. Als een weduwe of weduwnaar een kind had, en in bedrijf bleef, onverdeeld, dan kon hij of zij ook rekenen op een volle schaar.¹³⁴ Het verschil wordt gemaakt door het aantal overgebleven kinderen. Broers en zusters moesten het met elkaar zien te rooien, terwijl enige kinderen een halvering van de schaar tegemoet konden zien. Bleef een ouder met zijn enig kind over, dan kon het ‘gezin’ beschikken over de volle schaar.¹³⁵

Deze regels werden in 1741 in een licht andere vorm opgenomen en derhalve bestendigd. Het is opmerkelijk hoe weinig verschillen er zijn op te merken met de regels uit 1442 en 1568. Sommige toevoegingen geven meer zicht op de intentie van de items uit 1442 en 1568. Bijvoorbeeld het item over de weduwnaren en weduwen wordt in 1741 als volgt omschreven: ‘Een weduwnaar de veldslag hebbende of een weduwe van soodanig [dus van een veldslaggerechtigde] een kind of kinderen hebbende en met deselve in gemeene winning en kost ongescheyde boedels sitten blijvende sal volle schae- ringe behouden [...]’,¹³⁶ maar wel zo lang hij of zij als boedelhouder of boedelhoudster bleef zitten. Indien er een boedelscheiding plaatsvond tussen de vader of moeder en de kinderen, bleef er een halve schaar over. Echter er volgt een nadere bepaling: ‘[...] en om voor te komen bedenkinge die omtrent deselve afdeeling en hoe te verstaan soude kunnen opkomen soo begrypen en verklaren wy dat niet voor een volkome scheydinge gehouden sal werden als de langstlevende uyt kragte van Mutueel Testament aan hunne kind of kinderen uytkeeringe van de legitime portie of seekere som of gedeelte komt te doen maar dan wanneer er tusschen de langstlevende en hunne kind of kinderen een volkome afdeeling en scheyding des boedels t zy by verdeeling het zy by bewys of uyt-

¹³² MRVG, 385-386: ‘Item een paer volcx, hair beesten opter gemeente nae Meye geslage(n) hebbende ende een van hem beyden stervende sonder kynder achter te laeten, sal die daer overblijft dat jair gedurende moegen houden volle scharinge sonder langer, indien daer gheen deylinge van goeden en valt, mer indien dair deylinge valt, sal halfve scharinge doen’.

¹³³ Ibidem, 386: ‘Item een weduwer ofte weduwe, die sitten bleeff in zijn huys ende goet, sal moegen houden een schaer, mer indien zij mit yemant inwoenen, alsdan sullen tselve nyet mogen genyeten, tenware zij hair eugen cost dair hielden’.

¹³⁴ Idem: ‘Item een weeskint, achttien jaren oudt zijnde ende dairenboven, sitten blijvende in zijn ouders boel, sal moegen houden halfve scharinge, indien hem diezelve angeerft is van zijn ouders, ende anders nyet; item meer weeskinderen, te sitten blijvende in heur ouders bestorven boedel, sullen moegen houden volle scaringe; item een weduwer oft weduwe, die te sitten blijft mit een kint ofte meer, ongescheyden, sullen moegen doen volle scharinge, ende anders nyet’.

¹³⁵ In 1720 verzocht de weduwe Aaltje Hendriks uit Huizen Stad en Lande haar het volle schaarrecht toe te kennen, want zij woonde samen met haar ongetrouwde zoon in de boerderij van wijlen haar man. De toenmalige schaarmeester had haar namelijk met haar koeien van de meent gestuurd. Aaltje meldde dat zij: ‘[...] met gemelde hare soon naar t overlijden van hare voornde man ongescheijden is blijven sitten en nog sit of wel bij Suppliante uyt dien hoofde op de Gemeente als Sijnde een Weduwe van een overledene Goyer die het regt van Scharinge had, en is blijven Sitten ongescheyden met haar kind geregtigt is tot volle scharinge op de Gemeente volgens de schaarbrief van de Jare 1568 [...]’. Aaltje haalde haar gelijk en kreeg de volle schaar toegekend, mits zij bleef samenwonen met haar zoon. VVSLVG 2330 f.27, 28. Vgl. De Haan en Hoppenbrouwers, ‘Intergenerational transfer in the Netherlands’, 344. Het vruchtgebruik van weduwen had invloed op de erfenis van de kinderen. De zoon van Aaltje moest, als hij wilde scharen, zelf over de boerderij en het grondbezit beschikken.

¹³⁶ CAP SAGV 48 f. 24 (1741).

koop valt'.¹³⁷ Het kindsdeel, vastgelegd in een wederzijds testament, viel dus buiten de regeling, maar als er tot een volkomen scheiding of verdeling werd overgegaan, verviel het schaarrecht. Zo is goed te zien dat het voortschrijdende recht invloed had op de inhoud van de schaarbrieven.¹³⁸

De frase tot achttien jaar en daarboven wordt eveneens in 1741 duidelijker uitgelegd: 'Tot nader verklaring wat personen voor weeskinderen sullen gehouden werden soo verstaan wy dat het sulke sijn niet alleen die dewelke alle boven de agtien jaren oud zijn maar ook soo er in een huyshouding van kinderen maar een onder de knegjes agtien jaren of daar boven oud is; en verder die boven de vyf en twintig jaren ja zelfs tot hogen ouderdom gekomen zyn als deselve maar in maniere als boven gemelt is blijven sitten'.¹³⁹ Het ging dus om weeskinderen die achttien jaar of ouder waren en ook om de meerderjarige weeskinderen; meerderjarig was men in die tijd op 25-jarige leeftijd.¹⁴⁰ Niet alle broers of zussen moesten meerderjarig zijn om het schaarrecht te verkrijgen, een meerderjarige volstond. Deze persoon werd in feite gezinshoofd, maar wel *alleenstaand*; anders had hij de volle schaar kunnen krijgen.

De toevoeging 'de veldslag hebbende' ontbreekt in 1442 en 1568 bij deze items. Waarschijnlijk dacht men toen te kunnen volstaan met een item dat over de veldslag ging, ervan uitgaand dat het voor iedereen duidelijk was dat de items over het schaarrecht na overlijden alleen sloegen op de veldslaggerechtigden. In 1741 was men zo te zien zorgvuldiger of wilde men over de gebruiksrechten van weduwen, weduwnaren en wezen geen misverstand laten bestaan. In alle andere items over de nabestaanden wordt die kwaliteit vereist: 'Item een weeskind Jonkman zynde op het aflyvig werden van syn ouders (de veldslag gehad hebbende) oud zynde agtien jaren of daar boven en Erfgenaam van deselve en blyvende in derselver boedel en weer zitten dat die sal hebben halve schaeringe'. Hierop volgt dat 'welverstaande dat deselve de gansche huyshouding en sulks het volle weer van syn ouders alleen op sig selfs ophoud het sy met of sonder dienstboden maar deselve huyshouding opbrekende t sy dienstbaar wordende of by iemand in de kost gaande dat deselve alsdan en in dien gevalle in het geheel niet sal mogen schaeren'.¹⁴¹ Hij moest de boerderij dus intact laten en zodra hij ergens in dienst of in de kost ging, mocht hij niet scharen. Zijn veldslaggerechtigdheid ging niet verloren en zo werd hij een niet-scharende erfgooiër.

De crux ligt in het feit of de persoon gehuwd was of niet, over veldslag beschikte en een eigen huishouden kon voeren in het oorspronkelijke gewaardeelde huis. Er wordt duidelijk gesteld dat 'een ygelic pair', ofwel een stel met het recht op veldslag, schaarrecht verkreeg. Zodra een getrouwd 'weeskind' een eigen huishouding voerde of in zijn eigen kost kon voorzien, en over boerderij en land beschikte, verkreeg hij de volle schaar of kon hij op basis van deze bepaling dat claimen, maar dan moest hij of zij wel blijven zitten in het huis van zijn ouders. Daarmee verviel zijn geërfde schaar. Met andere woorden, men erfde gebruiksrecht dat nader bepaald werd, men erfde geen scharen of schaarrecht. Overigens wordt alleen in het eerste item over de nabestaanden een termijn gesteld: 'dat eerste jair'. Na dat jaar werd de persoon opnieuw gekwalificeerd. Indien de weduwe of weduwnaar bijvoorbeeld hertrouwd was en de boerderij had verlaten, betekende dat verlies van gebruiksrechten. Kortom, om over het volledige gebruiksrecht te kunnen beschikken, moest men ook aan *alle* kwaliteiten voldoen en ieder jaar werd dat beoordeeld. Twee potentiële veldslaggerechtigden binnen een gezin kregen het op die manier nooit voor elkaar om aan alle voorwaarden te voldoen, want dan was het zowel een voorwaarde als een gevolg dat het bezit op de eng en het huis verdeeld werden en dat mocht juist niet. Zonder grondbezit en zonder huis was er weinig te beginnen. In de praktijk zal het dus bij één veldslaggerechtigde opvolger zijn gebleven.¹⁴²

De vermeerdering van het gebruiksrecht in een boerderij was louter theoretisch en tijdelijk. Het uitgangspunt was namelijk de hoeve *en* de personen. Als er bijvoorbeeld

¹³⁷ Idem.

¹³⁸ Vgl. De Haan en Hoppenbrouwers, 'Intergenerational transfer in the Netherlands', 344. Het vruchtgebruik van weduwen had invloed op de erfenis van de kinderen. Hierboven was de weduwe

¹³⁹ CAP SAGV 48 f. 25 (1741).

¹⁴⁰ Overigens mocht ook de horige boer pas een boerderij bestieren als hij meerderjarig was. Rorink, *Verbonden in de echte*, 47, 202 (n. 101).

¹⁴¹ CAP SAGV 48 f. 24 (1741).

¹⁴² Het ongelooflijke kleine aantal scharenden in de jaren zeventig van de twintigste eeuw mag daarvan een bewijs zijn (140 scharenden versus 4963 niet-scharenden).

meerdere broers in een huishouden aanwezig waren, konden die broers niet over meerdere volle scharen beschikken. De bepalingen zijn gebaseerd op een bijkans versteend gebruiksrecht; de aan iedere boerderij met een gerechtigd echtpaar toegewezen norm werd als uitgangspunt genomen voor de toekenning van schaarrechten aan nabestaanden: een enig weeskind (halve schaar), kinderloze weduwen of weduwnaren (eerste jaar na overlijden halve schaar, daarna een koe) en verweesde broers en zussen (samen een volle schaar). Een huishouden van vier broers kon dus niet over een volle schaar – de erfflater – en drie halve scharen beschikken (in 1442 zou zo een huishouden 20 koeien op de meent mogen scharen).

De onbegeven kinderen

In de bosbrieven komen geen items voor die handelen over nabestaanden en het gebruiksrecht in het bos. Dat kan heel goed komen omdat de toegang tot het bos werd verkregen via de betaling van koptienden. Die werden geheven over landbouwgrond in eigen bezit. De erfflater die koptiende betaalde, kreeg ook de rechten in het bos. In de jongste bosbrieven werden echter wel regels over de zogenoemde onbegeven kinderen opgenomen, kinderen die nog geen eigen persoonlijk recht op het gebruik van het bos hadden. In 1437 werd daarover een bepaling toegevoegd die in 1514 werd herhaald. Indien onbegeven kinderen van een gerechtigde Gooier deelnamen aan de houtkap in het bos, en de vader stond borg, dan vielen die kinderen onder het regime van de gerechtigden. Indien de vader zijn kinderen niet wilde ‘verburgen’, dat wil zeggen niet borg voor ze wilde staan of had gestaan, dan gold voor die kinderen het recht dat ook van toepassing was op niet-gerechtigde lieden.¹⁴³ Dat maakte nogal verschil. Indien het laatste zou plaatsvinden, dan werden de kinderen na bijvoorbeeld misbruik berecht als gewone dieven en kregen zij lijfstraffen; indien de vader zich niet afkeerde van zijn kinderen, dan werden er louter geldboetes uitgedeeld, zoals die in de bosbrieven waren bepaald. Waarschijnlijk werd op deze manier geregeld dat de gerechtigden alleen *persoonlijk* hun recht mochten uitoefenen. Een zoon kon dus niet zomaar het hout van zijn vader kappen of ophalen; die vader moest borg voor hem staan of die zoon moest zelf gerechtigd zijn. Het was dus mogelijk dat een vader zijn houtkap aan een zoon overliet (rechtens zijn hout verzamelde), maar om te voorkomen dat zowel vader als zoon van dat recht gebruik maakte, moest de vader borg staan. Tegelijkertijd betekende de maatregel een waarborg dat een zoon niet zomaar met het hout van zijn vader er vandoor kon gaan. Op die manier bleef het aantal bosgebruikers constant.

Continuïteit?

Ik vroeg mij eerder af of er horige restanten zijn aan te wijzen in de schaar- en bosbrieven. Het is bekend dat de binnen een domein wonende en werkende mensen, of ze dat nu op de vroomhof of op het hoevenland deden, tot de *familia* of *echte* behoorden. Een eigen rechtbank en een eigen (gewoonte)recht hoorden daarbij. Het is echter niet mogelijk om harde bewijzen te vinden dat de Gooise schaar- en bosbrieven uit de veertiende en vijftiende eeuw geheel of grotendeels teruggaan op horige gebruiken en gewoonten uit de Eltense tijd. De verpachting aan het graafschap Holland in 1280 is daar op een interessante manier tweeledig debet aan. Enerzijds ‘verdwenen’ de Eltense Gooise horigen naar Holland, en zullen zij snel bevrijd zijn van het Eltense juk, anderzijds verdwenen ze werkelijk uit de Eltense pachtregisters of tijsboeken. Het stift beschikte in de vijftiende eeuw nog over zijn gehele in de tiende eeuw verkregen goederenbezit (met hier en daar wat verlies of winst) en administreerde dat nauwkeurig. De verpachting van Nardinclant is ook opgenomen, maar meer ook niet. Geen namen van keurmedigen, tijslieden en pachters, geen verwijzingen naar een mogelijke Eltense Nardinclantse *Sint Vitus* hof en geen vermeldin-

¹⁴³ MRVG, 405 (1437): ‘[...] ende yemant, die in den bos gegoet is ende onbegeven kynder heeft, die houwen in den bos, ende die vader die kynder verburgen woude, so soudien die kynder tot alsulken recht staen, als dieghene, die dairin gegoet sijn, ende alsulken boeten gelden, als voirs. is; ende woude die vader die kynder nie verburgen, soe soudien sij tot alsulken recht staen, als dieghene, die dair niet in ghegoet en sijn [...]’; CAP SAGV 24 (1514): ‘Item yemant die in den bosch gegoet is ende onbegeven kynder heeft ende hielden in der bosch ende die vader die kynder verburgen woude, zoe soudien die kynder tot alsulken recht staen als diegeene die dairin gegoet zyn ende alsulcke boeten ghelden als voirseyt is ende woude die vader die kynder nyet verburgen, zoe soudien zy tot alsulcke recht staen als diegeene die dair nyet in gegoet en zyn’.

gen van afzonderlijke Gooise perceelsnamen of veldnamen, zoals wel werd gedaan voor bijna alle andere bezittingen. Toch stel ik, met de nodige voorzichtigheid, dat vooral de bepalingen over weduwen, weduwnaren en wezen in de schaarbrieven en de meeste regels in de bosbrieven deels verwijzen naar de situatie voor 1280. Alles was erop gericht om de boerderij in plaats van de afzonderlijke familieleden als uitgangspunt te handhaven voor de toekenning van het gebruiksrecht. Ook moest die boerderij onverdeeld blijven, waardoor er niet te veel zelfstandige gerechtigden bijkwamen. Bovendien was er sprake van het buitensluiten van derden, moest men in Gooiland woonachtig zijn en derhalve speelden boerderij en grond een grote rol bij de toekenning van het gebruiksrecht. Helaas moet ik het bij deze stelling en vermoedens houden, want zoals gezegd, het ontbreekt me (vooralsnog) aan hard bewijs.¹⁴⁴

Wel is met zekerheid vast te stellen dat de regels in de schaar- en bosbrieven gericht waren op de instandhouding van de tot de collectieven behorende gronden, de beheersing van het aantal gerechtigden en dus de gebruikers en controle over het gebruiksrecht; versnippering door overerving mocht niet resulteren in een groter aantal gerechtigden met volledig gebruiksrecht. De veldslaggerechtigdheid overerfde (en ‘versnipperde’ in de zin), maar het gebruiksrecht werd toegekend en bleef constant, waarbij zowel de hoeven of huishoudens als de personen het uitgangspunt waren (of de ‘weren’ met de daaraan verbonden persoonlijke waardelen). Door die toekenning van het gebruiksrecht na overlijden deels aan de boerderijen te verbinden, konden nabestaanden niet gemakkelijk voor zichzelf beginnen of liever, zij kregen niet automatisch volledig gebruiksrecht toegekend. We hebben hier dus nog steeds te maken met een combinatie van het persoonlijke en het zakelijke: enerzijds overerfde de veldslaggerechtigdheid van vader op de kinderen, anderzijds waren de boerderij, het aantal personen dat daarin leefde en de burgerlijke staat bepalend voor de benutting van het gebruiksrecht, bijvoorbeeld het schaarrecht.¹⁴⁵

Het ging hier ook om de kwestie of de scharen overerfbaar waren, of dat het om de gerechtigdheid ging. De termen ‘besturvene’ en de zinsnede ‘van zijn ouders aengeerfft zijn’ in verband met de hoeven laten zien de gerechtigdheid overerfbaar was geworden, zij het dat deze dus aan de boerderijen en landbezit verbonden bleef. Het laatste zorgde voor een vrij constante situatie. Er werd weliswaar een onderscheid gemaakt in het aantal mensen dat in een boerderij woonde, maar dat onderscheid zorgde niet voor een kwantitatieve toename van het aantal gebruikers. Een enig weeskind kon op een halve schaar rekenen en verweesde broers en zussen op een volle. Een weduwe of weduwnaar mocht een jaar lang een halve schaar op de meent brengen, daarna maar een beest.

Er was dus een verband tussen het aantal personen in een huishouden en het aantal te scharen beesten. Toch ga ik er vanuit dat juist door het voordeurdelen het aantal niet-scharenden of gerechtigden met verminderd gebruiksrecht toenam. Neeson constateerde voor het Engelse Northamptonshire dat indien gebruiksrecht verdeeld werd of gedeeld door meerdere huishoudens, het aantal keuterboeren steeg. Als de gebruiksrechten van de keuters verdeelbaar waren, veroorzaakte bevolkingsdruk niet onvermijdelijk een kleine elite van keuterboeren met gebruiksrecht en een groeiende meerderheid van keuters die daarvan gespeend waren. Gedeeld gebruiksrecht beïnvloedde de toename van keuterboeren met zekere en sterk beperkte rechten op de gemene gronden, maar niet de

¹⁴⁴ Pernoud legde een verband tussen de horigheid en het gewoonterecht met later nog bestaande collectieven, zoals in het dorp Counozoul: ‘Sinds 1827 worden de voorwaarden voor exploitatie van het bos beschreven in de Boswet. In dit dorp echter handhaafden de bewoners nog tot in het begin van de twintigste eeuw de rechten op vruchtgebruik van het bos rond de gemeente, zoals ze die al sinds mensenheugenis bezaten. Toen de familie La Rochefoucauld de bossen verkocht aan de industrieel Jodot, dacht deze dat deze bossen volgens de wet zijn privé-eigendom waren. Hij stuitte dan ook op felle tegenstand van de dorpsbewoners. We kunnen dus zeggen dat de inwoners van Counozouls nog volop in de middeleeuwen leven [...] Maar ze hadden een grote onderlinge saamhorigheid nodig en een weinig gebruikelijke verbondenheid. Zij gingen zelfs zo ver om het dorp tot “vrije republiek” uit te roepen en stuurden een van de inwoners naar Toulouse om daar rechten te gaan studeren. Dit alles deden ze om zich beter te kunnen verdedigen en het vruchtgebruik van de bossen te behouden om zo hun welvaart veilig te stellen’. Pernoud, *De middeleeuwen*, 83. Uiteraard is een langdurig bestaan van een collectief geen bewijs voor een verband tussen horigheid en de inhoud van de schaar- en bosbrieven, wel is er de parallellie. Ook in Gooiland greep men voortdurend terug op middeleeuwse gewoonterechten. Zie hoofdstuk 6.

¹⁴⁵ Vgl. Hoppenbrouwers, ‘Over het gezin’, 237, 238, 241: Hoppenbrouwers hanteert de antropologische termen *stem*, *joint* en *extended families*. De eerste bestaat uit de ouders en hun gehuwde kinderen, de tweede uit gehuwden (broers) die samen een huishouden vormden en de derde uit mengvormen met bijvoorbeeld knechten en dienstmeiden. De boerderij is niet zomaar onroerend goed, maar een symbolische eenheid. De enige erfgenaam werd beschouwd als de beheerder van een collectief bezit dat toebehoort aan een lineair gestructureerde verwantsgroep. Belangrijk is de opmerking dat vooral onder grondbezittende boeren in weinig gecommercialiseerde en gespecialiseerde streken de sterke neiging bestond tot de formatie van *stem*- en *joint* families, dat rugging op middeleeuwse domaniale verhoudingen.

toename van het gebruiksrecht.¹⁴⁶ Ook in Gooiland nam het gebruiksrecht niet als zodanig toe (bedoeld is het aantal gebruikers), maar het aantal *gerechtigden* met *verminderd gebruiksrecht* wel: de niet-scharenden. Die kregen natuurlijk ook kinderen, die vervolgens tevens niet-scharende gerechtigden werden. Maar in theorie kon een niet-scharende scharend worden.

Ik kan vaststellen dat het voor weduwen en weduwnaars of alleenstaanden niet gemakkelijk was om het bedrijf voort te zetten. Niet alleen gold het voeren van een gezond bedrijf deels als voorwaarde om de gemene gronden te gebruiken, ook ontginningen van gemene grond waren verboden waardoor nieuw land niet kon worden aangewend om aan de vereisten te kunnen voldoen. Dat gebruiksrecht was weer noodzakelijk voor een gezonde bedrijfsvoering. De maatregelen die betrekking hadden op het huwelijk en het versterf beperkten de vermeerdering van armoedige huishoudens, maar dreven ook lieden uit het boerenbedrijf. Eerder vroeg ik me af of deze bepalingen van invloed waren op het aantal boerderijen. Wanneer men ze vergelijkt met de hierboven genoemde, dan is het duidelijk dat sommige gunstige bepalingen, zoals het behoud van de volle of halve schaar na overlijden van de gerechtigde, louter voor het eerste of lopende jaar golden. Het jaar erop is immers de burgerlijke staat allesbepalend en de schaarbrieven werden voor langere tijd aangegaan. Indien een 'weeskind' niet trouwde of geen eigen huishouden kon voeren, dan bleef het gebruiksrecht verminderd. Weduwen en weduwnaren kregen voor even soelaas, maar werden na verloop van tijd persoonlijk beoordeeld. Belangrijk echter is dat men moest 'blijven zitten': zolang je maar niet je boerderij verliet, kon je beschikken over een volle dan wel halve schaar.

Van Lennep tekende onder het lemma *aanwas en vererving – accresrecht* aan dat kinderen hun ouders wel degelijk als collectief opvolgden en: 'Men kan zeggen, dat erfrecht zich hier richt naar een speciale familiegemeenschapsbetrekking'.¹⁴⁷ Het leverde voor een bepaalde groep boeren de mogelijkheid om greep te houden op de aanwas van gebruikers, maar niet op de groei van de gerechtigden.¹⁴⁸ Grondbezit vormde weliswaar de grondslag van de regeling van het gebruik van de gemene gronden, maar dat was niet het enige.¹⁴⁹ Het gebruik was uitvloeisel van *gerechtigd* zijn. Gerechtigden van de Gooise marken waren niet uitsluitend de grondbezitters, maar ook bijvoorbeeld de niet-scharende erfgooiers die geen boerderij of land erfden. Dit is een belangrijke constatering, immers, het gebruiksrecht vererfde uitsluitend op de zoons, maar overige erfgenamen konden wel gebruik maken van de gemene gronden, mits dat werd toegestaan.

Ten aanzien van de vrouwelijk gerechtigden mogen we niet voorbijgaan aan de voor hen beperkende voorwaarden van de schaarbrieven. Rinkel deelde mee dat wanneer vrouwen huwden met een niet-erfgooier, zij weliswaar hun erfgooierschap verloren, en dientengevolge kinderen uit dat huwelijk geen erfgooiers waren, maar dat de mate van het gebruiksrecht een gevolg was van het verschil in geslacht en steunde op het gewoonterecht. Alleen een 'vreemde' vrouw kon door een huwelijk – met een erfgooiër – de hoedanigheid van erfgooiër verkrijgen. Hierbij meldde Rinkel dat zulks twee eeuwen lang niet meer heeft plaatsgevonden. Dat de vrouwelijke nakomelingen van erfgooiers gerechtigd waren, werd bewezen door het feit dat zij voordeel konden trekken van de gemene gronden, mits zij bijvoorbeeld met hun broers in de boedel van hun ouders bleven zitten. Het was, aldus Rinkel, niet het erfrecht op basis waarvan men gerechtigd werd, maar men werd daardoor wel erfgooiër. Immers, de zoons die een eigen huishouding voerden kregen reeds bij leven van de vader de beschikking over het gebruiksrecht.¹⁵⁰ Volgens Rinkel hoefde een kind niet te wachten op het overlijden van zijn vader om volledig gebruiksrecht te verkrijgen. Mits hij een eigen huishouding voerde, veldslaggerechtigd, in de streek woonachtig en gehuwd was, was hij (schaar)gerechtigd tot het gebruik van de Gooise gemene gronden. De kinderen traden dus niet in de rechten van hun overleden vaders, maar hadden uit eigen hoofde een gelijk gebruik als de vader.¹⁵¹ Toch moest er gewacht worden op de overdracht van de boerderij, van vader

¹⁴⁶ Vgl. Neeson, *Commoners*, 64.

¹⁴⁷ Van Lennep, *Bijdrage tot de kennis van den rechtstoestand der Erfgooiers*, 117.

¹⁴⁸ Neeson, *Commoners*, 56, noot 3: 'Not every cottage entitled its owner or occupier to common right: 'it must be remembered that even before enclosure the majority of cottagers had no rights on the common. Such rights did not belong to every villager but were attached to open-field holdings or certain cottages, and only their owners or occupiers were certainly entitled to make use of them'.

¹⁴⁹ Rinkel, *Bijdrage tot den rechtstoestand der Erfgooiers*, 13.

¹⁵⁰ Ibidem, 67.

¹⁵¹ Ibidem, 2.

op zoon; de eigen huishouding moest immers gevoerd worden *in* de geërfde boerderij. Vrouwen konden dus alleen vaders gebruiksrecht ‘erven’ als ze bij hun broers bleven inwonen en werden nooit zelfstandig erfgooiër. Voor het benutten van gebruiksrecht door vrouwen was altijd een echtgenoot, zoon of een broer noodzakelijk.

In de beek geduwd

‘Zo goed als iedereen in Moerzeke-Castel heeft een hoeve en zij die er een ontberen, die worden nageroepen, bespuwd en zo nodig in de beek geduwd’, aldus de romanschrijver Brusselmans over zijn jongere jaren in Vlaanderen.¹⁵² Kennelijk was het bezit van een hoeve in Moerzeke-Castel tot ver in de twintigste eeuw van groot belang en werden lieden die daarover niet beschikten onheus bejegend. Zoals we hebben gezien was het bezit van een hoeve in Gooiland ook belangrijk. Het was een doorslaggevende voorwaarde om van de Gooise gemene gronden gebruik te maken, maar er waren meer restricties. Als ik de balans opmaak, dan hadden gerechtigden die getrouwd waren, in een Gooise boerderij woonden, een eigen huishouden voerden en het recht op veldslag bezaten, de beschikking over het belangrijkste gebruiksrecht: het laten grazen van rundvee en paarden op de meenten. Daarnaast trokken zij voordelen van de overige gemene gronden, zoals deelname aan de houtkap in het bos. Zij waren de bezitters van de oudste of oorspronkelijke boerderijen, hadden het meeste landbezit en de sterkste gebruiksrechten op de gemene gronden. Die boerderijen en de gebruiksrechten moesten wel van hun ouders geërfd zijn.

In Gooiland zien we dat er gerechtigde boeren waren die hun praktische gebruik tot soms minimale proporties zagen slinken. Hoewel er zeker parallellie te vinden is met bijvoorbeeld de Engelse situatie zoals Neeson die beschreef, en met de gangbare opvatting die we alhier tegenkomen, namelijk dat het erfrecht de scheiding tussen de gewaarde boeren en ongewaarde boeren bevorderde, ligt het in Gooiland net iets anders. Hoewel een toename van het aantal arme boeren door het voordeurdelen zeker zal hebben plaatsgevonden, werd in 1442 zwart op wit bepaald dat alleen boeren met het recht van veldslag rundvee en paarden mochten laten grazen op de meenten alsmede de overige gemene gronden mochten gebruiken. De versplintering van de waardelen was dus niet de reden voor de aanwassende groep lieden met verminderd gebruiksrecht, maar het feit of dat gebruiksrecht werkelijk benut kon worden. Aan sommige niet-gerechtigden werd soms een zeker gebruik toegestaan, zoals aan keuters en landlozen. De laatstgenoemden werden door de veldslaggerechtigde boeren bij monde van de tweede schaarbrief uitgesloten; zij maakten geen deel uit van de marke.

De restrictie veldslag in combinatie met beperkingen ten aanzien van het huwelijk en de nabestaanden en de eis zelfvoorzienend te zijn, zorgden voor een bestending van een oude situatie. Die werd bijkans in beton gegoten. En in die zin bestond deze Gooise marke louter uit veldslaggerechtigde boeren. Dat het gebruiksrecht gedifferentieerd was blijkt het best uit een omschrijving uit de derde schaarbrief, waarin een Stichtse weduwe van een Gooise man verstoken werd van het gebruik van de gemene gronden en het schaarrecht: ‘[...] so en soude dat wijff dan ghen gemeente genyeten noch veltslach doen [...]’.¹⁵³ Het ‘genieten van de gemeente’ sloeg op andere gebruiksrechten dan de schaarrechten.

Weliswaar bleef het gebruiksrecht als zodanig constant, maar het aantal gerechtigden of potentiële gebruikers steeg dus gestaag. Uiteindelijk komen we in Gooiland de niet-scharenden tegen: lieden die oorspronkelijk afstamden van veldslaggerechtigde en scharende boeren maar niet aan alle vereisten konden voldoen, maar wel een zekere gerechtigheid behielden op basis van hun afkomst. De kiem voor die steeds groter wordende groep werd al in de eerste drie schaarbrieven gelegd en in de vierde nog eens bevestigd. Veel later, toen in 1912 de Erfgooierswet werd aangenomen, werd het schaarrecht uitsluitend toegekend aan erfgooiers die gehuwd waren, het beroep van landbouwer of veehouder of een naar het oordeel van het markebestuur verwant bedrijf uitoefenden en bovendien over een eigen erf en stalling beschikten of dat huurden, en

¹⁵² Brusselmans, *De dollartekens in de ogen van moeder Theresa*, 7.

¹⁵³ MRVG, 319.

vee in persoonlijk eigendom hadden. In feite kwamen in 1912 de hierboven behandelde voorwaarden samen. Niet-scharenden waren namelijk wel lid van de Vereniging.¹⁵⁴

Verbeurdverklaring

Het tweede item van de eerste schaarbrief gaat over de al eerder genoemde schaarmeesters. Elders komen we die ook tegen als schutters.¹⁵⁵ Deze functionarissen werden doorgaans gekozen door of de gerechtigden of de buurschappen of door hen gezamenlijk. Zij hadden het dagelijkse toezicht op de gemene gronden en verzamelden onder andere teveel opgebracht vee of beesten en verklaarden het eventueel verbeurd, waarna het dikwijls verkocht werd. Hoewel de schaarmeesters toezicht hielden op de naleving van alle bepalingen van de schaarbrieven, was hun belangrijkste taak om met de buurschappen en stad (of hun vertegenwoordigers) tot overeenstemming te komen over de omvang van de schaar en daar op toe te zien. Er wordt precies omschreven hoe te handelen indien iemand deze regel overtrad.

Als een gerechtigde meer beesten op de weilanden bracht dan was toegestaan en twee van de acht schaarmeesters waren van mening dat dit met opzet was gebeurd, verklaarden zij de overtallige beesten verbeurd. De opbrengst daarvan – het wordt in het midden gelaten of die beesten geslacht of verkocht werden – werd verdeeld onder de Hollandse graaf, ‘die stede en tgemeen lant’ en de schaarmeesters. Ieder kreeg een derde deel.¹⁵⁶

Een opvallend gegeven is dat noch in de aanhef en het besluit noch in enig item van de tweede schaarbrief melding wordt gemaakt van de schaarmeesters. Het is vrijwel zeker dat de eerste schaarbrief op dat punt nog geldig was, want zonder deze functionarissen kon de omvang van de schaar niet bepaald worden. Dat dergelijke functionarissen ook toen bestonden en werkzaam waren, bleek een goede twee en een halve week na de uitvaardiging van de tweede schaarbrief. Filips de Goede verleende de stad Naarden het recht tot verkiezing van 21 personen, waaruit de baljuw van Gooiland zeven schepenen mocht aanwijzen. Daarnaast verkreeg Naarden het recht om kerkmeesters, schaarmeesters, waardijns van de draperie en andere stadsambtenaren te benoemen. Deze werden allen door de schout beëdigd. In de oorkonde komen ook bepalingen voor inzake het gerecht en het timmeren buiten de stad, dat wil zeggen bouwwerkzaamheden voorbij de stadsmuren.¹⁵⁷ Hieruit maak ik op dat voor de benoeming van de schaarmeesters, of liever het mogen benoemen van deze opzichters, vooraf toestemming werd gegeven door de landsheer. Daarnaast werden de schaarmeesters door de schout, een stedelijke rechtsdienaar van de landsheer, beëdigd. Een en ander heeft te maken met het feit dat de schaarmeesters van de stad ook tot die stedelijke rechtskring behoorden en derhalve zijn deze bepalingen en bevestiging vanuit de landsheerlijkheid niet vreemd.

De bepalingen over verbeurdverklaring in de tweede en vierde schaarbrief zijn legio. Als er meer beesten werden geschaard dan toegestaan, werden ze, of ze nu jong of oud waren, verbeurd verklaard. Alleen de boventallige koeien, paarden of ossen werden verbeurd verklaard: ‘[...] die meer beeste opter myente sloge dan men dairop settede [...] die verbeurde ‘die dair meer op waren dan dairop geset was [...]’¹⁵⁸, terwijl in 1442: ‘[...] yenich man, die beesten opter gemeente hadde, jonck offte out, boven sijn scaringe, die alinge verbuert te wesen’.¹⁵⁹ Hier lijkt het erop dat in dat geval iemand *al* zijn beesten kwijt was. Ik meen echter dat de term ‘alinge’ (alle) sloeg op de teveel geschaarde beesten en niet op alle beesten. Het zou een wel erg rigoureuze maatregel zijn geweest. De overeenkomstige bepaling uit de vierde schaarbrief biedt meer duidelijkheid: ‘[...] yemant, die meer beesten opter gemeente scaerde, jong ofte oudt, sullen die

¹⁵⁴ Moet gezegd dat de hoedanigheid scharend of niet-scharend ook op andere manieren verkregen kon worden, bijvoorbeeld door het kopen van schaarrecht, het verliezen van schaarrecht, ofwel men kon terecht of onterecht gekwalificeerd worden. In de woorden van Frans de Gooijer, nazaat van een scharende Naarder erfgooiër: ‘Er zullen wel tientallen families ten onrechte erkend zijn als erfgooiër. Zelfs de Naardense lijst van 1708 deugt niet’.

¹⁵⁵ Hoppenbrouwers, ‘The use and management of commons in the Netherlands’, 95.

¹⁵⁶ MRVG, 303.

¹⁵⁷ OAN 125.5.2; MRVG, 151-153 (14 mei 1442). ‘Oick mede sullen diegene [de zeven gekozen schepenen] die aldus te lote of ter kuere gaen sullen, alle jair upten dach voirs. mede kyesen kerckmeesters, schairmeesters, wairdeynen van der draperie ende andere gewoenlike dienaeren tot onser ende onsen stede eer ende prouffijt; ende die dienaers sall onse scout van Naarden eeden, als van outs costumelic is’.

¹⁵⁸ MRVG, 303.

¹⁵⁹ Ibidem, 310.

alle verbuert wesen'.¹⁶⁰ De schaarbrief van 1741 verschaft definitief uitsluitstel: 'Dat alle beesten jong of oud [...] die tegens en niet volgens deese onse schaarbrieff sullen geschaert zijn [...] sullen verbeurt wesen en aanstonds van de gemeente mogen en moeten werden afgehaalt en op ordre van Burgemeesteren van de stad of van de regenten van de dorpen daar het onder voorvaalt sonder eenige verdere regtspleging publicq werden verkogt als van ouds'.¹⁶¹ Dat gold zowel voor vee van scharenden als lieden die zonder enig recht vee op de meent brachten.

Degene die een vergrijp als bovengenoemd 'mitter hand' tegensprak (zich krachtig verdedigde of zelfs een eed aflegde) en, volgens een getuige van het gerecht of volgens twee poorters of twee buurlieden of een poorter en een boer samen, toch teveel beesten had geschaard, kreeg een boete van tien Bourgondische Filips schilden. Die boete werd verdeeld over de baljuw en degenen die de zaak aanhangig hadden gemaakt. En degene die de klacht deponeerde of de overtreder bekeurde, moest samen met de schout de overtreder 'uutrechtten' ofwel de zaak rechtens en naar waarheid tot een einde brengen.¹⁶²

De houtvesters

De schaarmeesters hielden toezicht op het beheer van de meenten. In het bos werd dat door de houtvesters gedaan. Daarnaast waren er boswachters. Het verschil tussen houtvesters en boswachters is dat de houtvesters een specifieke en eenmalige taak hadden, namelijk het merken en toekennen van compartimenten bos dan wel hout voor de kap, en de boswachters permanent toezicht hielden op het bos. In 1364 werd het bos nog uitbesteed aan één man. De heer van Nijenrode, de eigenlijke holtrichter, stelde dus iemand aan die zijn rechten kon waarnemen. Als er een houw plaatsvond kreeg hij hulp van niet met name genoemde functionarissen, die ik als houtvesters van de Gooise gemeenten beschouw: 'Ende als die meente van Goijlant begherte enen hou soo sellen sij selver uut elker buerte keijsen enen man die elke et sijne bewijst nae dien dat sij daer in hebben ende mijn heere van Nienrode enen man die tsijn ontfaet [...]'.¹⁶³ Die man was de boswachter en moest na de houw, dus als de houtvesters het werk erop hadden zitten, 'den bosche bewaeren'.¹⁶⁴

In 1421 is er wel sprake van met name genoemde houtvesters, die, naar het zich laat aanzien, ook meer direct werden aangestuurd: 'Des so sal Jan van Nijenrode offte zijne nacomelingen dairtoe setten een man, die stede van Nairden twee man, elck dorp uut Goylant een man dat hout te merken ende te wijsen als vanouts costumelik is [...]'.¹⁶⁵ In 1437 werden zij gekozen tijdens een markevergadering te Hilversum.¹⁶⁶ Ieder jaar dienden de stad en het platteland die houtvesters te kiezen, op Sint Geertruidendag (17 maart). Belangrijk is dat elk dorp en de stad zijn eigen houtvesters koos.

De houtvesters konden alleen gekozen worden door lieden die gegoed waren in het bos tot een schepel tienden of meer ('toe of dairover'), terwijl een houtvester zelf gegoed diende te zijn tot een halve schepel of meer.¹⁶⁷ Kennelijk hadden de wat rijkere bosgebruikers meer invloed op de keuze van de houtvesters. Ook in 1514 werd bepaald dat de houtvesters gekozen moesten worden: '[...] zoe zall die stede mitten lande voirscreven Willam Turck van Nyerode off zynen nacomelingen, erffvolgers van den thinden in Goylant, een zeker wete doen up eenen benoemden dach tot Hilffersum te comen ende alsdan een zeker dach ramen ende die stede ende dat lant voirscreven zullen dan hoir houtvesters kyesen, elcx in zyn bedryve alst van outs die costume is'.¹⁶⁸

Voordat er gekapt kon en mocht worden, moest eerst een 'wete' worden gedaan, ofwel een gerechtelijke verkondiging aangaande het bosbeheer. Die vond plaats op een

¹⁶⁰ Ibidem, 386. Zie Sebus, *De Erfgooiers*, 75.

¹⁶¹ CAP SAGV 48 f. 25.

¹⁶² MRVG, 310. '[...] ende wye aenbrenget, neemt offte becuert, dienselven sell die scout, diet vallen sell in sijnen banne, rechtoevoert recht dairoff doen ende voert uutrechtten, eer hij yemant recht doet, ende dat niet versinnen, als well redelick is na vermogen der segelen'.

¹⁶³ CAP SAGV 24.

¹⁶⁴ Idem.

¹⁶⁵ Idem; Koster-Van Dijk, 'Gooise bosbrieven', 199.

¹⁶⁶ MRVG, 406: '[...] ende dan so sall die stede ende dat lant voirs. hoir houtvesters kieser, elcks in sijn bedryve, als van outs costumelic is'.

¹⁶⁷ CAP SAGV 24 (1514): 'Item alle jair nywe houtvesters te kyesen up sinte Gheertruydendach ende die sullen gegoet wesen tot een halff schepell thinden toe oft dairboven'.

¹⁶⁸ Idem (1514).

vooraf bepaalde dag te Hilversum.¹⁶⁹ Het bos was klaarblijkelijk verdeeld in compartimenten belendend aan de dorpen, waarover volgens de oude gewoonte een houtvester werd aangesteld. De houtvesters dienden op de vastgestelde datum te Hilversum bijeen te komen om over het bosbeheer te beraadslagen. Indien een houtvester niet kwam opdagen, werd het ‘merken en houwen’ overgelaten aan de wel aanwezige houtvesters, waarna ‘[...] een ygelijcken dan tsijn te bewijzen’¹⁷⁰, nadat hij tiende gave, als kastumelic is, sonder verbuernis’.¹⁷¹ De houtvesters moesten dus de geclaimde compartimenten toekennen, waarna vervolgens de tiende werd betaald. Ik lees hier ‘tsijn’ als ‘het zijne’ en niet als een tijns. Het was van belang dat de houtvesters aanwezig waren, want ze vertegenwoordigden hun dorpsgenoten. Kwamen ze niet, dan waren die dorpsgenoten overgeleverd aan het oordeel van de houtvesters afkomstig uit andere dorpen.¹⁷²

Het gekapte hout werd door de houtvesters gemerkt en toegewezen. Meer hout mocht er niet worden gekapt. Degenen die niet gegoed waren of gegoede lieden die na de houw toch hout kapten, kregen een boete van dertig pond.

Wie mocht bekeuren?

Een item uit de tweede schaarbrief heeft alle voorgaande op het oog. Het bekeuren, verbeurdverklaren en aangeven van overtredingen kon louter gebeuren door ‘gegoede’ lieden, die meer dan honderd ridders aan vermogen hadden. De toevoeging is interessant: ‘tenwaer dat hem dat gemeen recht bevale elx in sijnen bannen’.¹⁷³ Zij (de ‘gegoede’ lieden) dienden dus rekening te houden met het algemene recht binnen hun ban. Zowel Enklaar als Perk liet dit item doorlopen met regelgeving over het schutten, terwijl Sebus daarvan een nieuw item maakte.¹⁷⁴ Schutten is namelijk het verbeurde vee op een bepaalde plaats vasthouden of vee dat zich wederrechtelijk elders bevindt op een bepaalde plek opbrengen. Het voor de maand mei geschutte vee diende op dezelfde plek vastgehouden te worden als waar die van Hilversum hun ossen verkochten, alsmede op plekken waar de meent afgeschermd was, maar degenen die als schutters optraden mochten ook voor mei het geschutte vee opbrengen waar zij wilden.¹⁷⁵ Dit item ligt in het verlengde van het verbeurd verklaren. Enerzijds handelt het over wie overtredingen mag aangeven, anderzijds over alwaar het verbeurd verklaarde vee opgebracht diende te worden.

Verderop in de tweede schaarbrief vinden we een item dat eveneens alle voorgaande op het oog heeft. Van alle bepalingen en regels die bij overtreding niet meer dan vijf leeuwen als boete opleverden, verkreeg de baljuw een derde deel en de aangever tweederde deel.¹⁷⁶ En het slot van de tweede schaarbrief luidt dat alleen iemand van het gerecht of twee poorters of twee boeren of een poorter met een boer samen iemand mochten bekeuren als het om overtreding van een van de bepalingen gaat, de regel die we ook al in het item over teveel geschaarde beesten tegenkwamen.¹⁷⁷ Het kan goed dat de opsteller meende dit vergeten te zijn en voor de zekerheid de zaak herhaald heeft, maar het is waarschijnlijker dat deze regel opging voor alle items.

Drie items in de derde schaarbrief beginnen met de zinsnede ‘Van alle dese voirs kueren en punten’ en hebben dus eveneens betrekking op alle voorgaande items. De

¹⁶⁹ MRVG, 405-406. Lieten de Nijenrodes verstek gaan, dan dienden zij binnen acht dagen een vervolgspraak te maken om de verkondiging alsnog te doen.

¹⁷⁰ ‘Bewisen’ betekende iemand iets toekennen of toewijzen.

¹⁷¹ MRVG, 406 (1437) ‘[...] ende de die dair dan niet en comen op den dacht voirs. so soudien die houtvesters, die dair gecomen waren, merken ende houwen in den bos, ende een ygelijcken dan tsijn te bewijzen, nadat hij tiende gave, als kastumelic is, sonder verbuernis; CAP SAGV 24 (1514): ‘Item die voirscreven houtvesters te senden tot Hilffersum upten dach die daer geraempt zall wesen ende welck dair nyet en coemen upten voirseiden geraemden ende beteykenden dach, den selven nyet te achten ende zoe sullen die houtvesters die dair gecompereert ende gecomen zullen wesen even well merken ende houwen in de voirseide bosch ende een ygelick tsyn bewysen naedat hy thiende ghiffit als custumelic is zonder verbuernis’.

¹⁷² In de tweede bosbrief klonk het: ‘Ende die dair nyet en quame op alsulcker tijt als geraemt wair ende dat versate of versitten woude so soudien die ander die dair gecomen waren mitten houtvesters ende bosscheders in den bosch varen, merken ende houden redeliken na ouder kostumen elck nadat hij tiende gave’. Het is mogelijk dat het op alle gegoede lieden sloeg in plaats van alleen de houtvesters. Ik ga uit van een ontwikkeling. De houtvesters werden allengs de vertegenwoordigers van hun dorpsgenoten. CAP SAGV 24; Koster-Van Dijk, ‘Gooise bosbrieven’, 199.

¹⁷³ MRVG, 312.

¹⁷⁴ Perk, *Verslag ...omtrent dat gebruik*, XIII; Sebus, *De Erfgooiers*, 217.

¹⁷⁵ MRVG, 312: ‘Voirt so sel men voir Meye scutten opten plaetsen, dair de van Hylfersom hoer ossen gaen sellen, op alsulke scotinge als dair de weyde bij bevreet is, ende die dat scutten, die sellen voir Meye die scotinge brengen, dair sij willen’.

¹⁷⁶ Ibidem, 313.

¹⁷⁷ Ibidem, 314.

eerste gaat over het schutten, de veldslag en alles wat de gemeente aangaat. Van alle boetes die voor overtredingen op die gebieden werden geïnd ging een derde naar de landsheer en tweederde naar degene die het zaakje had aangegeven (bekeurd).¹⁷⁸ Verder diende iedereen de zaken die betrekking hadden op overtredingen van de regels ogenblikkelijk aan te geven, en als men daartoe niet gemachtigd was dan moest men iemand van rechtswege aanspreken.¹⁷⁹ Van Zanden stelde vast dat de vergelijkbare functie van gezworene in het oosten van Nederland niet populair was, niet om te vervullen en niet qua imago. Vandaar dat in vele markerechten items werden opgenomen waarin wordt gesteld dat men die functie niet mocht weigeren op straffe van een fikse boete.¹⁸⁰ Uit jongere bronnen is vernomen dat ook de schaarmeester of later meentmeester van de erfgooiersorganisatie geen populaire figuur was, maar gegevens daarover uit de periode 1404-1568 ontbreken. In 1455 werd echter bepaald dat iedere markegenoot overtredingen en misbruik diende aan te geven, en dat kan op zichzelf al wat zeggen.

Kortom, het meer vee op de meent brengen dan was toegestaan en het verhuuren van schaarplaatsen waren zware vergrijpen, waarop dan ook zware straffen stonden: verbeurdverklaring en hoge boetes. Van die boetes kreeg de schaarmeester doorgaans een derde deel. Dit hield in dat hij zijn eigen inkomen kon beïnvloeden, door bijvoorbeeld strenger te controleren. Om mogelijke corruptie enigszins tegen te gaan werd bepaald dat twee schaarmeesters het vergrijp moesten aangeven en het bekeuren kon alleen geschieden door iemand van het gerecht, twee poorters of twee burens of een poorter en een buur. Hieruit blijkt dat de schaarmeesters zich vooral bezighielden met het bepalen van de omvang van de schaar en de naleving daarvan en dat iedere markegenoot, mits in enige mate gegoed, schutter kon zijn of kon overgaan tot bekeuringen. In de tweede, derde en vierde schaarbrief komen we de functionaris schaarmeester trouwens niet tegen. Maar hoe ging het toe in het bos?

In 1421 mochten Jan van Nijenrode, zijn broers, zijn (edel) kinderen, twee poorters van Naarden, twee buurmeesters van Gooiland, een poorter samen met een buur die gegoed waren in het bos, iemand van het gerecht of een van de 'boschoeders' bekeuren. Degene die werd bekeurd verloor al zijn hout en bovendien het recht op deelname aan een volgende houtkap. Het geconfisqueerde hout verviel aan degene die bekeurd had.¹⁸¹ In 1364 werd er geen bepaling over wie er mocht bekeuren opgenomen, maar er werd wel bepaald hoe de verdeling van de boeten plaatsvond: '[...] van dese voerscreven boeten sel die graff van Hollant hebben eene derden del ende et lant van Golant dat ander derde del ende dat derde derden del die baliu mit die twee schouten en mit den hoeder des bosssches [...]'.¹⁸²

Bijna een eeuw later mochten personen die in gelijke mate gegoed waren ook bekeuren: Willem Turck zelve (wordt als jonkheer vermeld) en zijn 'brootdyenaren' ofwel brodige knechten (personeel). Na het overlijden van Willem zou het recht van bekeuren overgaan naar zijn rechtmatige opvolgers, althans, degenen die met de inning van de koptienden werden beleend. Verder mochten twee poorters of een poorter met een buur bekeuren, maar alleen als zij in gelijke mate gegoed waren. De baljuw incasseerde namens de landsheer een derde deel van de boeten, en de stad met het land samen een derde deel, terwijl degenen die aangifte deden ook een derde deel ontvingen.¹⁸³ De opbrengst van boeten die opgelegd werden op overtredingen als het te dicht bij het bos laten grazen van schapen of het simpelweg hoeden van te veel schapen in het bos, ging in zijn geheel naar degenen die ook de bekeuring uitdeelden. Deze boeten moesten binnen acht dagen betaald worden.

¹⁷⁸ Ibidem, 320.

¹⁷⁹ Idem: 'Item van alle dese voirs. punten sel men een ygelick een onvertogen recht off doen, dair men dat recht begeert, off yemant, die men dair vant, rechtsweghen off uitsenden'.

¹⁸⁰ Van Zanden, 'The paradox of the marks', 133.

¹⁸¹ CAP SAGV 24; Koster-Van Dijk, 'Gooise bosbrieven', 200.

¹⁸² Idem.

¹⁸³ Idem (1514): 'Item die bekueren sullen moegen moeten in gelycken gegoet zyn ende des zoe mach bekueren joncker Willam Turck voirseyt ende syn brootdyenaren ende zynre gemachticht ende als joncker Willam voirseyt offlivich geworden is zoe zullen bekueren die rechte erffvolgers van den thienden in Goylant ende voert zoe moegen bekueren twe poirters off een poirter myt een buerman ende die sullen gegoet wesen als voirscreven is'.

Verlies van gerechtigdheid

In de tweede schaarbrief vinden we een bepaling over lieden die Gooiland verlieten en elders gingen wonen. Als zij aan het einde van het jaar geen ‘beester opten gemeenten van Goylant’ lieten grazen (‘slaen’), verloren zij hun veldslag en als gevolg daarvan het schaarrecht. Dat gold niet voor degenen die in De Vuursche waren gaan wonen.¹⁸⁴ De regel om woonachtig te zijn in Gooiland werd hier van een uitzondering voorzien.

Ook in de vierde schaarbrief wordt hiervan gewag gemaakt. Indien iemand uit Gooiland verhuisde en een jaar en een dag achtereen daar weg bleef, zonder dat hij het *jaargeld* betaalde, verloor hij zijn buurschap, veldslag en alle andere rechten die hij had genoten als inwoner van een van de dorpen van Gooiland, zoals te doen gebruikelijk was naar de oude gewoonte. Een poorter van Naarden die voor dezelfde tijd de stad verliet, ‘sonder licht ende vier [vuur] middelertijt te houden’ (zonder daar in de tussentijd een vast domicilie te houden)¹⁸⁵ verloor ook zijn rechten op basis van het gewoonterecht (‘als naer ouder geobserveerde gewoonte gebruykt is’). Degenen die naar De Vuursche verhuisden binnen de jurisdictie van Gooiland, behielden hun schaarrecht, uiteraard alleen als zij daar ook gerechtigd toe waren: ‘[...] mer die opter Vuersse in den jurisdictie van Goylant gaen woenen, sullen recht van scaringe moeghen genyeten, indien sij daer-toe recht hebben’.¹⁸⁶

Het is niet vreemd dat een item over lieden die Gooiland verlaten handelt. Immers, de gebruiksrechten waren sterk aan de persoon verbonden en het gevaar bestond dat bij terugkeer weer gebruik werd gemaakt van de gemene gronden, zonder dat daarvoor betaald was. Zoals uit latere schaarbrieven blijkt, dienden de erfgooiers een bepaald bedrag te betalen, of liever, de kas van de marke te spekken.¹⁸⁷ Daaruit werd dan geld beschikbaar gesteld ten behoeve van algemene doeleinden, allemaal gericht op het welzijn van het collectief.

Belangrijk is dat al in 1568 betalingen werden geëist om van de gemene gronden gebruik te maken. Veel later komen we een bepaald type erfgooiër tegen, namelijk de ‘slapende’. Dat was een erfgooiër die niet in Gooiland woonde, en aldus in een comateuze toestand verkeerde en gewekt werd zodra hij naar de streek terugkeerde. Bij het ontwaken kreeg hij, als ware het een ontbijt, weer de beschikking over zijn gebruiksrechten.¹⁸⁸ Men verloor de veldslaggerechtigdheid dus niet, maar moest wel altijd aan de andere voorwaarden voldoen teneinde het schaarrecht te verkrijgen. In die zin kon ook die hoedanigheid ‘slapen’. Zoals gezegd kon in theorie een niet-scharend, mits hij aan alle voorwaarden voldeed, scharend worden. De hierboven behandelde regels uit 1442 en 1568 staan hiermee in direct verband.

Verhuur

Een ander vergrijp was het verhuren van beesten of schaarplaatsen. Dit was sedert 1442 streng verboden en leverde ook al verbeurdverklaring op, tenminste, als twee van de acht schaarmeesters de overtreding hadden vastgesteld.¹⁸⁹ Wanneer een boer maar één koe had, zou hij, mits gerechtigd, de overige schaarplaatsen kunnen verhuren aan een andere boer, waardoor beiden vervolgens profijt konden trekken. Deze mogelijkheid

¹⁸⁴ MRVG, 312.

¹⁸⁵ In feite betekent dit het houden van een zelfstandige vestiging in de plaats: het houden van vuur en licht. De Lange, *Gemeene of Burgerweiden*, 4.

¹⁸⁶ MRVG, 387-388. De wandelaar Aelmanszoon ontmoette op een van zijn tochten Adriaan Aertszoen Buerman, woonachtig in De Vuursche. Adriaan deelde mee dat de inwoners van zijn dorp ‘behoeren veltslach te hebben opte gemeen weyde van Hilffersum’. Aelmanszoon, *Zestiende-eeuwsche wandelingen*, 20. Zie hoofdstuk vijf.

¹⁸⁷ CAP SAGV 48 f. 23 (1741), f.31 (1762): ‘Ieder die de seven schaer vol schaert sal tot soulaas van de onkosten der gemeente daar hij schaart wegens het sevende schaer boven de ordinaire en gemeene omslag der onkosten, waer toe voor dit sevende beest mede betaalt sal moeten werden van jaer tot jaer te vallen voor een jaer of samen moeten betalen’.

¹⁸⁸ CAP SAGV 48 f.23 (1741). In de schaarbrief van 1741, item 12, wordt dit als volgt omschreven: ‘Iemand die veldslag hebbende en sig metter woon buyten het district van Goyland begevende sal gedurende sijne buytenwoning niet mogen schaeren dog verliest daar door sijn regt niet nog voor hem zelfs nog voor syn soons schoon [behalve] deselve in de tusschentijd van buytenwoning mogte elders geteelt en geboren zijn’. Elders kwam dit ook voor, bijvoorbeeld te Wijk. Aldaar luidde het ‘alle inboorlingen of hoofden van huisgezinnen die van buiten te Wijk zich met er woon vestigen [en] een wettig regt op de bedeeeling der scharen hebben’. Hoppenbrouwers noemde deze omschrijving obscuur, maar in feite komt het op hetzelfde neer: dit zijn dan slapende Wijkers. Hoppenbrouwers, ‘Meer mythen rond twee meenten’, 120.

¹⁸⁹ MRVG, 311 (1442): Item nyemant den anderen beeste off scapen te waren, dan hijselve hout, bij den beesten ende scapen verbuert’.

werd door dit item dus voorkomen, en tegelijkertijd hield het ook in dat een boer met bijvoorbeeld twaalf koeien er maar acht kon laten grazen op de meenten. De gerechtigden dienden dus zelf gebruik te maken van hun schaarrechten, waardoor de rijen gesloten bleven en dientengevolge ook commercialisering buiten de deur werd gehouden.

Ook in de vierde schaarbrief komen we dit item tegen. Het was streng verboden om vee of schapen van anderen te 'waren' ofwel andermans vee of paarden 'binnen' de eigen schaar te brengen. Ook het zogenaamd (quasi) kopen van beesten om de schaar te vervolmaken was niet toegestaan. Hierop stond een geldboete van tien Filips schilden en bovendien werden de ongeoorloofd geschaarde beesten verbeurd verklaard. Dat gold zowel voor degenen die zijn beesten bij een ander onderbracht als voor degene die daarvan gebruik maakte.¹⁹⁰ Beide werden gezien als overtredders en beide verloren dus hun vee en belangrijker, hun schaarrecht.¹⁹¹

Bepalingen betreffende het gebruik van de gemene gronden

Hieronder ga ik na hoe de gemene gronden werden gebruikt, bijvoorbeeld hoeveel koeien er op de meenten mochten grazen, hoeveel schapen er op de heide mochten worden gebracht en ook hoe de grond werd *verbruikt*, bijvoorbeeld het steken van kostbare en waardevolle turf.

De meenten: de bepaling van de omvang van de schaar

De regels met betrekking tot het scharen of het laten grazen van vee op de meenten, waren de gewichtigste. Er werden beperkingen gesteld aan de hoeveelheid beesten die boeren de meenten en heiden mochten opsturen.¹⁹² Deze maatregel was bedoeld om overbelasting tegen te gaan. Dat kon enerzijds door simpelweg een maximum te bepalen, (*scharen of stinting*), anderzijds door voor ieder stuk vee een geldsom te vorderen. Het aantal te scharen beesten kon trouwens verschillen; sommige gerechtigden mochten meer en sommige gerechtigden mochten minder vee laten grazen.¹⁹³ Dit had onder andere te maken met de burgerlijke staat van de markegenoot, het bezit van het recht van veldslag of het wel of niet poorter zijn van de stad Naarden.

De omvang van de schaar werd door de schaarmeesters vastgesteld. Zij werden ook gekozen. Volgens de eerste schaarbrief diende de 'gemeynte' van Naarden ieder jaar op Sint Geertendag (17 maart) of acht dagen daarvoor binnen de stad vier mannen te kiezen, terwijl de vier buurmeesters van Gooiland eveneens binnen die termijn vier mannen dienden te kiezen uit het kerspel van Laren en Huizen. De stad en de dorpen waren dus gelijk vertegenwoordigd. De acht moesten op 17 maart gezamenlijk de schaar bepalen over 'die gemene meynte van Goylant' en wel zo dat de beesten 'genoech teten hebben'. De acht moesten ook ieder jaar 'ommeriden'.¹⁹⁴ Dat hield in dat zij, een maand nadat de beesten de meenten waren opgegaan, op inspectie moesten en de omvang van de schaar konden bijstellen al naar gelang de omstandigheden.

De oudste burgemeester van Naarden nam de vier schaarmeesters van het platteland een eed af en de oudste van die vier schaarmeesters nam de vier schaarmeesters van Naarden een eed af. Indien de acht schaarmeesters niet tot overeenstemming kwamen en aldus niet tot de bepaling van het maximaal aantal te laten grazen beesten, dan zou het eerste jaar de stad Naarden 'gevolgd' worden. Mocht het jaar daarop nog verschil van mening bestaan, dan zou Naarden de schaarmeesters van het platteland moeten volgen. Indien onenigheid bleef bestaan, zou het om en om gaan; het ene jaar beslisten de schaarmeesters van Naarden, het andere jaar die van de vier dorpen.¹⁹⁵

¹⁹⁰ Ibidem, 386 (1568): 'Item nyemant den anderen beesten ofte scapen te waren ofte onder te doen onder decsel van cope ofte anderssins omme alsoe ongerecht. sc[a]ringe te doen, sullen dieselve beesten verbuert wesen ende thien Philips scilden dairboven, soewel bij dengheenen, die se onderdoet als die se ontfangt'.

¹⁹¹ Rorink, *Verbonden in de echte*, 59. Het tegengaan van verhuur gebeurde in Twente ook via markereglementen; deze hadden ook effect op de horigen die geen deel uitmaakten van de marke.

¹⁹² Neeson, *Commoners*, 114. Neeson meldde dat het introduceren van een *stint* niets van doen had met de gronden waarop iemand gebruiksrechten kon claimen.

¹⁹³ De Moor e.a., 'Introduction', 25; Vgl. Shaw-Taylor, 'The management of common land', 70-71.

¹⁹⁴ MRVG, 302-303.

¹⁹⁵ Ibidem, 303.

Hierop aansluitend is een item met vrijwel dezelfde strekking. Indien de vier schaar-meesters van het platteland in gebreke bleven, dat wil zeggen, niet op kwamen dagen om binnen Naarden de omvang van de schaar te bepalen, dan mochten de vier schaar-meesters van Naarden dat doen. Andersom was dat ook het geval. Deze twee items hebben dezelfde oplossing voor twee verschillende problemen. Het eerste gaat echter over een meningsverschil, de tweede over het simpelweg verstek laten gaan. Kortom, de items gaan over one-nigheid en verzaken.¹⁹⁶

Het is billijk te stellen dat deze twee items noodzakelijk en gebaseerd op de praktijk waren. Ook kennen zij een sterk compromisgehalte, immers de stad en de dorpen werden gelijk vertegenwoordigd door ieder vier schaar-meesters aan te stellen. Dat is, gezien de achterliggende redenen van de totstandkoming van de eerste schaarbrief, niet verwonderlijk. Tevens waren deze items met name gericht op het intact houden van de bedrijfsvoering, deze niet te saboteren en te bezien of de omvang van de schaar juist bepaald was. Zowel stakende stemmen als verzaken konden wissels trekken op het boerenbedrijf van iedere Gooise markegenoot, zoals impassen en complete stilstand. Ook zijn het maatregelen ter voorkoming van een teveel of wellicht zelfs tekort van het aantal grazende beesten; als er geen regulering aanwezig was, zou iedere boer zoveel vee kunnen laten grazen als hij wilde. En ongebreideld gebruik was niet de bedoeling. Daartegenover kon er ook besloten worden om de schaar te verhogen, bijvoorbeeld als de meenten het toelieten en er meer mest nodig was.

Enige aandacht dient nog te worden besteed aan het feit dat in 1404 de vier schaar-meesters van de dorpen alleen uit het kerspel van Laren en Huizen werden gekozen. Dit kan heel goed te maken hebben met het simpele gegeven dat die twee dorpen ook meer nut hadden van de meenten. Het ging om het bepalen van het maximum te scharen stuks rundvee en paarden en niet om schapen. Over deze beesten werd in 1404 ook niet gerept. Hilversum en Bussum hadden toen waarschijnlijk minder invloed in de marke. Dit is een niet te verwaarlozen gegeven: hoewel de eerste schaarbrief gold voor alle gerechtigden, hadden markegenoten uit de buurschappen Laren en Huizen meer invloed op de totstandkoming van sommige items dan anderen.

De houwtijd in het bos

De houwtijd of kaptijd werd nauwkeurig bepaald. Doorgaans vond de eerste 'hou' om de zes jaar plaats. De praktijk wisselde gedurende de jaren. Zo werd in 1364 geen houwtijd bepaald, maar liet men deze afhangen van de behoefte: 'Ende als die meente van Goijlant begherte enen hou [...]'.¹⁹⁷ Als de 'meente', en daar lees ik de in vergadering bijeen zijnde markegenoten, een houtkap wenste, dan moest uit iedere buurschap een man worden gekozen die van ieder het aandeel bepaalde, de zopas genoemde houtvesters. Het hout werd gemerkt via een merkijzer of deelbijl. Dit komt overeen met gebruiken op de Veluwe. Dat hoeft niet te verbazen, aangezien Elten veel bezit had op de Veluwe en de Gooise marken op Eltense leest zijn geschoeid. J. Buis zag ook overeenkomsten met Veluwse marken in de zwaarte en omvang van straffen op overtredingen, net als de al eerder genoemde spreiding van de houtkap.¹⁹⁸ Ook in de sententie van het Hof van Holland over de ongeoorloofde houtkap en dientengevolge verkoop van het betreffende hout, wordt gewag gemaakt van de wijze waarop Goois hout moest worden behandeld. Al het hout, 'dat men hielde', moest eerst 'geteykent ende geprint wesen' door de gezworenen ofwel de houtvesters.¹⁹⁹

De tweede bosbrief liet de eerste houtkap aanvangen zodra '[...] dese bede gesoent sal wesen tusschen onsen lieven genadigen ende die stadt van Utrecht[...]'.²⁰⁰ Het is een raadselachtige mededeling. Onmin met de stad Utrecht speelde klaarblijkelijk een rol ten aanzien van de houtkap, anders kan ik me niet voorstellen dat zij met name genoemd wordt. Met de genadige heer moet de graaf van Holland bedoeld zijn, die rond het jaar 1420 oorlog voerde met het Sticht. Kennelijk wilde men eerst de vrede afwachten voordat er tot een houw in het bos werd overgegaan. In 1437 werd bepaald dat de

¹⁹⁶ Idem.

¹⁹⁷ CAP SAGV 24.

¹⁹⁸ J. Buis, *Historia Forestis*, 155.

¹⁹⁹ MRVG, 410.

²⁰⁰ CAP SAGV 24; Koster-Van Dijk, 'Gooise bosbrieven', 199.

eerste houtkap zou plaatsvinden in het jaar daarop en daarna iedere zes jaar.²⁰¹ In 1514 werd de houwtijd met een jaar verlengd. Na de eerste houw duurde het zeven jaar voordat er opnieuw gekapt mocht worden (om het bos te behouden en bij te laten komen).²⁰² De verlenging had natuurlijk te maken met het in rap tempo verdwijnen van het bos.

Het gebruik van het hout diende zich te beperken tot eigen gebruik: timmerhout, brandhout en bouwhout.²⁰³ Uitvoer van hout was dus streng verboden. Uitvoer van op eigen erf gegroeid hout was echter niet verboden. Buis deelde mee dat dit gat in de wetgeving in belangrijke mate heeft bijgedragen aan de ondergang van het Gooise bos.²⁰⁴ De bepalingen waren verder helder. Niemand mocht hout kappen in het bos op straffe van een boete ter hoogte van negen Filips schilden. Ook was er een verbod op het vervoer van hout uit het bos, behalve in de houwtijd. Haalde iemand hout uit het bos zonder daarin gerechtigd te zijn, dan werd hij berecht 'an zijn lijff', gelijk een dief of iemand die een diefstal had gepleegd. Degenen die hout afkomstig uit het Gooiersbos buiten Gooiland verkochten of zelfs maar voerden – waarschijnlijk met het oog op verkoop; de transactie hoefde dus niet eens plaats te vinden – kregen een 'houtboete', gelijk aan die voor het buiten de houwtijd wegvoeren van hout (negen schilden).²⁰⁵

Koeien en paarden

In de eerste schaarbrief wordt niet gerept over de omvang en samenstelling van de schaar, behalve dat die moest worden bepaald al naar gelang de beesten voldoende te eten hadden.²⁰⁶ De tweede schaarbrief is specifiek. Allereerst wordt het schaarrecht gedifferentieerd naar welke beesten er geschaard mochten worden. Het blijkt dat naast rundvee ook paarden op de meenten mochten worden gebracht, maar dat ging wel ten koste van het aantal koeien. De schaar stond op acht schaarbeesten, en daarvan mochten er drie paarden zijn.²⁰⁷

Nog steeds beschikten twee gezinnen in één huishouden over een grotere schaar. Mochten zij in 1404 twee schaarbeesten meer laten grazen²⁰⁸, in 1442 werd dat opgetrokken tot drie, in totaal dus elf. Wanneer er besloten werd tot het houden van vier paarden, dan werd de schaar verminderd tot tien.²⁰⁹ Sebus meent derhalve dat de zinsnede '[...] die pairde gerekent voir dre scaer [...]' betekent dat er drie paarden geschaard mochten worden²¹⁰, dus drie paarden en vijf koeien. Dat komt omdat hij abusievelijk 'dre pairde gerekent voir dre scaer'²¹¹ transcribeert, op basis van een gelijkkluidend item in de vierde schaarbrief. Daaruit blijkt inderdaad dat het om drie paarden en vijf koeien ging, dus drie paarden stonden gelijk aan drie scharen of schaarplaatsen.²¹² Echter men kon nooit meer dan drie paarden op de meent brengen. In de achttiende eeuw kwam daarin verandering. Wie vier paarden liet scharen, mocht daarnaast maar een koe erbij laten grazen (de schaar stond op zeven, maar bij vier paarden dus op vijf).²¹³

De bepaling over het aantal te houden paarden wekt een vermoeden dat alhier aan de poorters van Naarden tegemoet werd gekomen. Paarden waren duur, zowel in aanschaf als onderhoud en leverden voor de doorsnee boer minder op dan koeien. Sommige zullen een of twee paarden bezeten hebben, teneinde in transport te voorzien en ten behoe-

²⁰¹ MRVG, 405: '[...] ende den eersten hou te houden int jair van XXXVIII ende voirt te houwen tot alles ses jaren, dairna verleden [...]'

²⁰² CAP SAGV 24: 'Item den eersten houwe te houden int jair XVc ende XIII ende voort te houwen tot allen zeven jairen dairnae volgende [...]'.

²⁰³ Vgl. Birrel, 'Common rights in the Medieval forest', 26, 31; Van Dam, 'Het onderaardse bos', 191-192. Volgens Van Dam vond er een overgang plaats van gemengd gebruik van het bos (hakhout, beweiding, vruchten) naar gespecialiseerd gebruik (hout), dat samenging met het verdringen van groepen elkaar overlappende gebruiksrechten door een systeem van privé eigendom en exclusieve gebruiksrechten. Rond 1500 zou dat weer overgaan in een kwalitatieve verandering in het houthakbeheer.

²⁰⁴ J. Buis, *Historia Forestis*, 155; gebaseerd op Perk, 'Hortensius over de opkomst en den ondergang van Naarden', 258.

²⁰⁵ CAP SAGV 24. Zie Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas*, 220.

²⁰⁶ MRVG, 302-303.

²⁰⁷ Ibidem, 309: '[...] die sellen houden mogen acht scaerbeeste, die pairde gerekent voir dre scaer [...]'.

²⁰⁸ Ibidem, 303.

²⁰⁹ Ibidem, 309. Of drie paarden en acht koeien (11), of vier paarden en zes koeien (10).

²¹⁰ Sebus, *De Erfgooiers*, 72.

²¹¹ Ibidem, 214.

²¹² MRVG, 385: '[...] elcx ses schaerbeesten daerop moegen weyden [...] te weten drie paerden ende drie coeyen [...] ende daer twee paer volcx in eenen winst ende verlies in een huys woenen, sullen moegen scharen acht scharen, te weten drie paerden ende vijf koeyen [...]'.

²¹³ CAP SAGV 48 f. 24 (1741): 'De voors. seven schaar sal ten hoogsten mogen bestaan uyt seven koebeesten of uyt ses koebeesten en een paard; of uyt vier koeyen en twee paarden; of uyt vier koeyen en drie paarden; of uyt vier paarden en een koey'.

ve van het ploegen. Echter het bezit van meer dan twee paarden zal toch eerder gezocht moeten worden bij de rijke poorter.

De omvang van de schaar werd in 1568 naar beneden bijgesteld, maar niet voordat daarover flink gesteggeld was (zie hoofdstuk drie). Een gerechtigde kon zes beesten laten grazen, te weten drie koeien en drie paarden. Wanneer twee echtparen in een huis woonden en ook een gezamenlijke huishouding voerden ('in eenen winst ende verlies in een huys'), was het toegestaan acht beesten te scharen, en wel drie paarden en vijf koeien. Wanneer twee echtparen in een huis woonden maar '[...] yegelijk zijn eygen cost houdende en eygen goeden selffs gebruykende' ofwel afzonderlijke huishoudens voerden, kregen beide de beschikking over de volle schaar: uit die boerderij kwamen dan twaalf beesten.²¹⁴

De paarden en de koeien die op de meenten mochten grazen, moesten gemend of gemolken kunnen worden, ofwel een bepaalde leeftijd hebben bereikt. Ten aanzien van de paarden werd die op twee jaar gesteld (een koe geeft pas melk als ze gekalfd heeft en dat kan pas op ongeveer tweejarige leeftijd).²¹⁵ Het was wel toegestaan om koeien of vaarzen (tweejarige koeien) die bezwangerd op de meenten werden gebracht, op de meent te laten kalven en het kalf mocht dan bij de moeder blijven.²¹⁶ In de vierde schaarbrief werd dat gespecificeerd: Alle vaarzen die op de weidegronden werden gebracht, dienden voor Sint Pieter ad Vincula (1 augustus) gekalfd te hebben, of binnen twee weken daarna (een koe draagt negen maanden). Zo niet, dan werden zij verbeurd verklaard. En alle kalveren die na Allerheiligen (1 november) geboren werden, mochten het jaar daarop grazen op de meenten.²¹⁷

Een paard dat niet in Gooiland was gekocht, mocht niet op de meenten grazen, behalve als het een paard van een bepaalde waarde betrof. Dat werd beoordeeld door de schepenen in de rechtsban waar het paard geschaard diende te worden. Degene die het paard wilde importeren, diende zelf zorg te dragen voor het oordeel, vooraleer het paard tot de meenten werd toegelaten. Als het oordeel ongunstig uitviel, werd het beest verbeurd verklaard.²¹⁸ Deze maatregel was waarschijnlijk ook bedoeld om de uitbraak van besmettelijke ziekten tegen te gaan, want paarden stonden, mede gezien hun mobiliteit, bekend als dragers en verspreiders van allerhande ziekten.²¹⁹

Een andere wijze om het grazen op de meenten onder controle te houden, was het overwinteren: een gerechtigde kon zoveel beesten laten grazen als hij in de winter zelf kon onderhouden (dus zonder gebruik van de meenten). Wat je in de winter op stal had, mocht je in de lente, zomer en herfst laten grazen.²²⁰ Van essentieel belang hierbij was dat er voldoende hooi kon worden gewonnen van de maat- of hooilanden; het vee moest immers ook gevoed worden in de winter. Die maatlanden behoorden echter niet tot het collectief, dus indien een boer geen bezit op de maten had, dan moest hij op een andere wijze zijn hooi winnen. Een effect van deze bepaling was dat de markegenoten niet in de verleiding kwamen om tijdens de zomer vee te kopen of te huren van derden en het vervolgens in de herfst te verkopen, want het mocht niet grazen op de meenten. Deze maatregel was gericht op lieden die de meenten (weliswaar tijdelijk) teveel belastten en dus ten nadele gebruikten of wilden laten gebruiken; er werd immers ook voorkomen dat een gerechtigde boer zonder koeien zijn schaarplaatsen afstond tegen bijvoorbeeld betaling aan een boer met meer koeien dan de vastgestelde schaar.²²¹

Zowel het bepalen van een maximum aantal beesten als het reguleren van het 'overwinteren' voorkwam een onevenredige belasting van de gemene gronden. Het verschil tussen beide conserveringstechnieken ligt in wie er kon anticiperen; degenen die

²¹⁴ Idem.

²¹⁵ Ibidem, 309: 'Item gheen pairden noch beesten opter gemeenten te gaen, men en mach se melcken off mennen [wanneer ze gemolken of gemend kunnen worden], bij den pairden ende beesten verbuert; te verstaen, dat elck paert out wesen sall twe jair'.

²¹⁶ Ibidem, 310: 'Item een koe offte een veerse, die bi den grase tijet, die sell bij den grase calven ende opter gemeenten gaen sonder verbue- ren'.

²¹⁷ Ibidem, 386. In 1741 luidde het: 'Dat ook geen veersen of pinken op de gemeente sullen mogen geschaert werden, ten zij deselve reets gekalft hebben en gemolken werden of dat se voor den 1 augustus moeten kalven' [...] Ook geen paarden te scharen, ten zij deselve twee jaar oud zijn en door den eygenaar gebruykt en gement werden [...]'. CAP SAGV 48 f. 25.

²¹⁸ Ibidem, 311 (1442), 386-387 (1568). In 1442 moest het paard zes Bourgondische Filips gulden waard zijn, en in 1568 twaalf Carolus gulden van veertig Vlaamse groten.

²¹⁹ Neeson, *Commoners*, 124.

²²⁰ Ibidem, 116.

²²¹ De Moor e.a., 'Introduction', 25; Shaw-Taylor, 'The management of common land', 70. Zie Van Zanden, 'The paradox of the marks', 131. Erfgooiër Henk Borssen uit Blaricum vertelde mij dat er in de winter geteld werd, dus er werd gekeken hoeveel koeien hij op stal had.

over de omvang van de schaar gingen, konden die op basis van de omstandigheden hoger of lager stellen, terwijl het ‘overwinteren’ een markegenoot in staat stelde over te gaan tot een intensiever gebruik²²², zonder dat daaraan restricties konden worden gesteld.²²³ Uiteraard binnen de beperking van het maximum aantal beesten dat een gerechtigde mocht laten grazen.

Overigens werd er later een administratieve onderverdeling van de meenten gemaakt: de meenten werden genoemd naar de stad en de dorpen, namelijk de Naardermeent, Hilversumse meent, Laarder meent, Blaricumse meent en Huizer meent. Enklaar zag daarin ook geen afzonderlijke marken, maar onderafdelingen, louter om beter toezicht te kunnen houden. In de achttiende eeuw mocht een markegenoot zijn vee scharen op welke meent hij wilde, maar daarna kwam daar verandering in.²²⁴

De heiden: over de schapenhouderij

De schapenhouderij was sedert 1442 voorbehouden aan de inwoners van Hilversum en Laren.²²⁵ Het aantal schapen dat mocht worden losgelaten op de heiden was vele malen groter dan het aantal koeien en paarden op de weidegronden: ieder herderspaar (een herder met een huishouden) mocht een kudde van drieëndertig schapen de hei opsturen, en als er twee herdersparen in één hoeve woonden, liep het aantal op tot vijfenveertig.²²⁶ Schapen en hun lammeren mochten in principe niet op de meenten en engen komen, behalve als daar toestemming voor werd verleend. Schapen zijn namelijk flinke grazers en kunnen prima uit de voeten op de heidevelden. De meenten waren vooral bestemd voor de koeien en de paarden, terwijl op de engen koren en rogge groeiden, die bovendien niet gemeen lagen.

Ook voor het hoeden van schapen op de heidegronden was veldslaggerechtigdheid noodzakelijk. In de eerste vier schaarbrieven werd dat niet erg duidelijk vermeld. De schaarbrief uit 1741 biedt opnieuw uitsluitel door in het eerste item over de schapenhouderij toe te voegen dat alleen schapen ‘van gequalificeerdens’ de heiden opmochten.²²⁷ Die gekwalificeerden waren de veldslaggerechtigden.

Interessant is dat de heidegang (in Brabant *heerdgang* genoemd) van de schapen precies wordt weergegeven. Eerst die van de Larense schapen: van de weg die van een zekere Wouter Moeys oploopt naar *Crailoo*, verder via de weg die uit het bos komt tot aan de *Koekenberch* en vervolgens via de weg over de *Aerntgynsberch*. De schapen moesten aan de zuidkant blijven en voortgaan vanaf Laren naar de *hoeck van Jacob Gossens veen*. De Hilversumse schapen dienden een andere route te nemen, en wel van de zojuist genoemde *Aerntgynsberch* naar de weg die zuidwaarts lag van de Hilversumse *sate* (dat wil zeggen het gerechtsgebouw; het kan ook een groot landhuis zijn geweest of een dijk en dat is wellicht het meest waarschijnlijk), en zuidwaarts van *Ghijsberts veen van IJsselstein* [onbekend]. Van iedere hoeder die daadwerkelijk gebruik maakte van deze routes werd een geldbedrag geëist. Of dat gebeurde moest door drie andere herders bevestigd worden.²²⁸ Het item eindigt met de zin ‘[...] ende yenich man, die sijn scape op des anders enge dreve ende hueden dede, die verbuerde twaleff stuvers’. Dat kan te maken hebben met de bemesting van de eng *na* de oogst. Blijkbaar was het vooraf bepaald op welk deel van de eng een herder zijn schapen moest laten grazen; aldaar moest ook de mest gedeponerd worden.²²⁹

Waarom werden deze verschillende routes voorgeschreven? Hiervoor waren vier praktische redenen. Ten eerste hield men zo de schapen uit Laren en Hilversum gescheiden. Ten tweede lagen de heidegronden dicht bij Hilversum en Laren, terwijl de meenten meer in de buurt van Huizen en Naarden lagen. Waarschijnlijk wilde men via

²²² In de winter was er dan ruimte voor aankoop van vee.

²²³ Nog in 1912, in de Erfgooierswet, wordt aan het principe van overwinteren gerefereerd: ‘[...] dat zij eigen erf en stalling bezitten dan wel in huur hebben, waarin zij regelmatig ’s winters een of meer beesten stallen’.

²²⁴ Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland* I, 47.

²²⁵ MRVG, 309: ‘Item soe en sell nyemant scape houden binnen den lande van Goylant dan die van Laren ende Hylfersom’.

²²⁶ Ibidem, 309-310. Perk hield het op 40 schapen. Het privilegeboek van Stad en Lande geeft echter 45 aan.

²²⁷ CAP SAGV 48 f. 27 (1741).

²²⁸ MRVG, 310: ‘[...] ende alle diegene, die hoir scape over dese voirs. wech dreven, die mach men scatten elke coppel [een koppel schapen is een kudde], die dagelix tesamen te velde ghingen in een hutschap, mit goeden betogen, dat te bewijzen alse geloefflick is, op dre die besters [wers staat vermoedelijk voor weren, dus drie verklaringen van gewaarde boeren of herders waren noodzakelijk][...]’.

²²⁹ Idem.

deze bepaling voorkomen dat schapen zich op de meenten en engen begaven. Andere marken kennen regels die daarover letterlijk spreken: 'Item. Nymant sal in dese marcke ennige schapen mogen holden, bij die peen tot elcker reise mit einen olden schilt vervalenn', klinkt het in de Bathmense Markencedule.²³⁰ Ten derde zou ook via deze bepaling de uitbarsting van besmettelijke ziekten zoveel mogelijk voorkomen kunnen worden. Indien een Hilversumse kudde schapen werd getroffen door een virus, dan bleven de schapen uit Laren daarvan (hopelijk) gevrijwaard.²³¹ Het herderschap had ook gevolgen voor het scharen van koeien; wie een kudde schapen op de hei bracht, mocht een koe minder op de meent brengen. Schapen mochten ook niet door een ander onderhouden worden. Liet men dat wel doen, dan werden die beesten verbeurd verklaard.²³² Ten vierde (en wellicht de belangrijkste reden) kon op deze manier beter gecontroleerd worden of de herders zich aan de regels hielden.²³³ De toezichhouder kon de schapen tellen. We kennen dit fenomeen als schapendrift.

Schapen werden ook niet graag gezien in het bos. Zij moesten op twee roeden afstand van de zoom blijven.²³⁴ Zo niet, dan volgde een boete van een halve schild. Een herder mocht toezicht houden op de kuddes van drie andere herders. Per kwart extra moest een schild boete worden betaald (later werden dat vuurijzers, kleine zilveren munten). De schapen en andere beesten, die 'onnoselick' in het bos liepen, werden hoofdelijk omgeslagen naar vijf oude 'botges'.²³⁵

De bevreder weyde

De meenten en onbebouwde zandgronden (waarschijnlijk de akkers) werden een bepaalde periode afgesloten. Dat werd de vreetijd genoemd ('bevreder weyde' of een 'sande'). Tijdens die periode mocht niemand de meenten en onbebouwde zandgronden op. Vanaf 1442 ving de periode aan op Sint Geertendag (17 maart) en duurde tot de eerste mei (later werd dat de schaardag genoemd, want het was ook de dag waarop de koeien en de paarden weer naar de meenten mochten). Dat was niet voor niets. De lente moest zijn werk nog doen of vervolmaken, opdat er optimaal van de weidegronden geprofiteerd kon worden. Wie zich in die periode wel op de meenten begaf, werd beboet. De hoogte van de boete voor een overtreding op de dag was de helft van die in de nacht: twee versus vier stuivers.²³⁶ Waarschijnlijk had dat te maken met het feit dat op de dag zonlicht afgegraasde stukken sneller liet herstellen.

Tot de vreetijd graasden koeien en paarden met kalveren en veulens respectievelijk op bepaalde delen van de weidegronden en op de heidevelden: '[...] ende die lammeren den oyen, die vollen der meryen ende die kalveren den koyen te volgen tot Sinte Gheertensdacht to, sonder verburen mit yeniger arguacie [tegenwerping]'.²³⁷ Het is eveneens mogelijk dat de koeien en de paarden tijdens de winter alleen de heidegronden begraasden.²³⁸ Uit de schaarbrief van 1741 blijkt dat in de winterperiode – toen durende van 12 november tot 27 maart – gerust mocht worden geschaard, maar wel op 'het harde van de gemeentes' (op de minder kwetsbare delen) en niet in de vreetijd. De Naarder en Bussumse herders kregen een vrije drift 'over de gansche heyde', terwijl de Laarder herders

²³⁰ Sebus, *De Erfgooiers*, 74.

²³¹ Neeson, *Commoners*, 124-125.

²³² MRVG, 310, 312.

²³³ Neeson, *Commoners*, 134.

²³⁴ Zie voor de Gooise maten Verhoeff, *De oude Nederlandse maten en gewichten*, 28. De lengtemaat roede bedroeg 3,5 m., een voet 0,291 m. De Gooise morgen stond voor 0.98 ha.

²³⁵ CAP SAGV 24 (1421): '[...] noch ghene scapen dairin te gaen bij vijf ponden [...]'; MRVG, 405 (1437): '[...] ende ghien scapen naerre den bos te gaen dan op twee roeden na, bij enen halve scilde; dair een harde bij is, en sall die harde niet meer scapen verantwoirden dan dre luder scapen, ende waer datter meer waer dan dryer luden scapen, dat wair elcks op een quartier meer van een scilde; ende die scape ende ander beeste, de onnoselick in den bos liepen, dat wair bij V olde botges [...]'; CAP SAGV 24 (1514): 'Item ghien scapen nairre den bosch te gaen dan up acht roeden nae elck scaep by een vyuriser. Ende die herder zoeveell als die scapen. Item dair een herder by is en zall die herder nyet meer scapen verantwoirden dan drie luyder scapen, elc scaep bi een vieryser. Item scapen ende andere beesten, die onnoselick in de bosch lopen, dat wair by vyff olde botgens'.

²³⁶ MRVG, 312: 'Item des so sell die weyde bevreet wesen all jair van sinte Gheertendach tot des eersten werkendaghe na Meydach [de schaardag], des daghes bij twe stuvers ende des nachtes bij vier stuvers'.

²³⁷ Ibidem, 309-310.

²³⁸ Vgl. Bieleman, *Boeren in Nederland*, 106.

de heide tussen de eng en het dorp Blaricum en de nieuwe kamp (niet lokaliseerbaar) konden benutten.²³⁹

De engen of de bouwlanden waren in de regel niet toegankelijk voor rundvee en lagen, zoals gezegd, niet gemeen. Alleen gedurende een korte periode na de oogst mocht het vee de bouwlanden op, om de restanten van de gewassen weg te grazen, de al eerder genoemde stoppelgang.²⁴⁰ Enerzijds leverde dat de koeien en paarden aanvullend voedsel op, anderzijds werden de akkers bemest.²⁴¹ De akkers waren dan in zekere zin onderhevig aan de gebruiksrechten van de markegenoten, echter voor een korte periode, wanneer zij niet werden gecultiveerd.²⁴² Door die bemesting waren de beperkingen op het steken van bijvoorbeeld heideplaggen vrij mild.²⁴³

Varkens mochten in de vreetijd niet eens losgelaten worden of vrij rond lopen, op straffe van drie stuivers. De poorters van de stad Naarden mochten hun varkens wel uitleten, maar alleen op vooraf bepaalde gronden; op het Naarder weiland in het haverland gelegen, in het 'nieuwe' land en tot aan de Wasmeerse sloot. Kwamen zij buiten deze gebieden, dan was de boete voor de stedelijke varkenshouder ook drie stuivers.²⁴⁴ Daarnaast moesten de varkens geringd zijn.²⁴⁵ Die ringen zorgden ervoor dat de beesten de grond niet omwroetten. Zodra zij hun snoet in de grond staken, drukte het haakje in hun neus (de varkens werden wel in de bossen losgelaten om te eikelen of akeren; daar konden zij dan ook weinig schade aanrichten). In 1568 mochten Naarders twee varkens op de gemeente brengen, dus zonder plaatsbepaling.²⁴⁶

Ook in derde schaarbrief zijn bepalingen te vinden die de meenten beschermden gedurende een bepaalde periode. In 1455 begon de vreetijd na Sint Petersdag (22 februari) en liep af op de eerste werkdag na meidag (1 mei).²⁴⁷ Dat is een fikse oprekking van de periode vergeleken met de vreetijd die in 1442 werd vastgesteld. Die had als startpunt de zeventiende maart, terwijl nu werd gekozen voor 22 februari als begin van de sluiting van de meenten.

Indien iemand toch zijn vee liet grazen binnen de vreetijd, werden zijn beesten opgebracht naar het huis van de schutter, binnen de rechtsban waartoe de overtreder en aangever behoorden. Hier werd het werk van de schutter door een gelegenheidsschutter gedaan, en de eerste moest de laatste hiervoor compenseren. Indien de schutter niet overging tot het overdragen van het geld dat voor het geschutte vee stond, mocht de aangever dat geschutte vee zelf houden.²⁴⁸

Ook in 1568 startte de vreetijd op 22 februari ('Petri ad Cathedram') en liep kennelijk door tot de daaropvolgende meidag. Er kon over worden gediscussieerd; wanneer men eendrachtelijk constateerde dat er een andere aanvangsdatum noodzakelijk was, begon de vreetijd eerder of later.²⁴⁹ Dat had uiteraard te maken met de strengheid of klimatologische lengte van de winter.

De ossen, ganzen en duiven

Een Hilversummer kon een koe (een scaer) inruilen voor twee ossen, maar die moesten grazen op speciaal aangewezen plekken. Het was alleen toegestaan een paar ossen

²³⁹ CAP SAGV 48 f. 27 (1741).

²⁴⁰ In het markerecht van het Arnhemmer Bos werd bepaald dat de beesten niet in de lente, als het land bezaaid was, of in de oogsttijd op de engen gedreven mochten worden, behalve als die 'ledich ende bloet' lagen. Slicher van Bath, 'Studiën', 61. Wanneer de es opengesteld werd voor het vee, dan sprak men in Drenthe over de 'gemeene es'. In Engeland heet dat een common field. Heringa, *De buurschap en haar markte*, 5; Zie voor de Engelse situatie: Kerridge, *The common fields of England*.

²⁴¹ Bieleman, *Boeren in Nederland*, 98.

²⁴² De Moor e.a., 'Introduction', 15, 18. De auteurs noemden dergelijk land 'common arable, common fields or open fields'. Er is niet veel bekend over een Gooise stoppelgang of de openstelling van de engen na de oogst voor het vee.

²⁴³ Bieleman, 'Plaggenbemesting in Drenthe', 7.

²⁴⁴ MRVG, 311.

²⁴⁵ Sebus, *De Erfgooiers*, 74: 'De reeds genoemde Naardense Willekeur van 1454 bepaalde namelijk: "Item doe varcken geringet te wesen die opter stede meent gaen sullen of bynnen die stede muer die sellen gereniget wesen myt een yseren Rynck doer hoer noes by twee stuuers, Anders machmense scutten wairmense vynt'.

²⁴⁶ MRVG, 387.

²⁴⁷ Ibidem, 320.

²⁴⁸ Voor de gezondste beesten werd een uitzondering gemaakt. Zij mochten tot aan de meidag grazen 'opten harden van Apcouwer market', maar buiten de beschermde weilanden. Op die manier kon dit vee toch van beter voedsel worden voorzien, hoewel de naam 'harden' verwijst naar schraal land, soms inclusief kiezels en grind. MRVG, 320.

²⁴⁹ MRVG, 387.

te scharen, mits die twee de hele winter op stal hadden gestaan: het principe van overwinteren. Kwamen de ossen buiten de aangewezen plaatsen, dan moest iedere keer dat zij geconfisqueerd en vastgehouden werden een boete van vijf kromstaarten betaald worden.²⁵⁰

Dit item was puur gericht op de bescherming van de meenten. Aan ossen had men, op de trekkracht en het vlees na, doorgaans niet veel. Om die reden mochten de weidegronden niet door ossen en stieren begraasd worden. Alleen dieren die nuttig waren, in de zin ten nutte van de boerenbedrijven en dus de mensen, zoals melk- en slachtkoeien, werd zo min mogelijk in de weg gelegd.²⁵¹ Het principe van overwinteren loslaten op ossen was zo gek nog niet. Een boer moest goed bedenken of hij wel wat aan die beesten had. Ook beren, rammelen en stieren werden vooral als minder nuttig dan koeien beschouwd.

Andere weinig nuttige of zelfs schadelijke dieren voor de gemene gronden waren ganzen.²⁵² Sommige vogels werden echter beschermd. Perks transcriptie van de tweede schaarbrief is de enige waarin een bepaling voorkomt die met het vangen van duiven te maken heeft: 'Item nyemant geen duiven te vangen mit netten, bij twee pont'.²⁵³ Duiven mochten kennelijk niet door boeren gevangen worden, althans niet met netten, omdat ze waarschijnlijk invloedrijke eigenaren hadden. De tekst in het privilegeboek kent het item niet en vandaar dat ik die dan ook niet tegen kom bij Enklaar. Van Erk, die zich baseerde op Perk, nam het vanzelfsprekend wel op, terwijl Sebus dat ook deed onder verwijzing naar Perk.

Een item in de tweede schaarbrief luidt dat niemand ganzen mocht houden behalve een vogelaar. Hij mocht twee 'scieringe' zonder kuikens bezitten, maar die moesten buiten de beschermde weide blijven op straffe van een boete van drie pond. Tevens zouden die vogels niemand hinder mogen brengen. Indien zij overlast veroorzaakten op en rond de beschermde weide, mochten die lastige vogels zonder pardon doodgeslagen worden.²⁵⁴ In 1568 lijkt het met de ganzen afgelopen te zijn: 'Item die voegelaers en zullen gheen ganssen opter gemeente moegen houden, bij verbuerte van den ganssen'.²⁵⁵

Over turfsteken en grasmaaien

Veel items in de tweede en vierde schaarbrief handelen over het steken van turf en het maaien van gras, ofwel de toegang tot brandstof en hooi. Het ging vooral om ervoor te zorgen dat er in de venen en op de weilanden niet te vroeg of te laat turf werd gestoken dan wel gras werd gemaaid. Zowel het maaien van biezzen, gras, lies, helm of riet als het wieden van onkruid op de weilanden en het verzamelen daarvan op de venen was aan restricties onderhevig.

Tot twee weken voor de maand mei was het verboden om turf te steken tegen een boete van twee pond; niemand mocht turf uit Gooiland voeren die van de gemene gronden gegraven was, tegen een boete van vier pond. Een schipper mocht een 'voer tuffs voir sijn berringe' uitvoeren: een bepaalde maat turf ten behoeve van brandstof voor eigen gebruik.²⁵⁶ Dat is ook begrijpelijk. Een schipper kwam namelijk al snel buiten Gooiland. Dat gold ook voor de vissers.

De vierde schaarbrief stelt dat voor de meidag niemand turf mocht graven, op straffe van een boete van drie pond. Bovendien werd de turf in beslag genomen. Die boete gold ook als er twee weken na 'Sint Jan midzomer' (24 juni) turf werd gegraven. Wanneer de weide beschermd was, mocht er ook geen turf worden gegraven en deed men dat toch, dan kreeg men voor iedere overtreding ook die drie pond aan de broek. Pas na 'Jacobidag' in de zomer (25 juli) mocht men biezzen maaien. Wie dat voor die dag deed kreeg te maken met een geldboete (opnieuw van drie pond) en inbeslagname van de gemaaide biezzen. De eerste dag na Jacobidag was biezzen maaien wel toegestaan, maar niet eerder

²⁵⁰ Ibidem, 310: 'Item so sellen die van Hylfersom houden mogen tot hoir scaringe toe twe ossen voir een scaer ende die sullen gaen op al-sulken plaatsen, als men hem offgraven sell; ende nyemant meer ossen te houden dan een paer, hij en heeftse al den wynter op sijn stall staende gehadt; ende wairt sake, dat sij buten den plaetse quamen, dair sij gewijst waren, so verbuerden sij tot elken tijden vijff kromstaers also dicke als sij gescut worden'.

²⁵¹ De Moor, 'Common land and Common rights in Flanders', 133.

²⁵² Neeson echter meende dat ganzen vooral door de armen werden gehouden, evenals varkens. Neeson, *Commoners*, 66-68.

²⁵³ Perk, *Verslag omtrent ... tot dat gebruik*, XIII.

²⁵⁴ MRVG, 312-313.

²⁵⁵ Ibidem, 388.

²⁵⁶ Ibidem, 312.

dan na zonsopgang. Riet, lies en gras mochten niet gewonnen worden van de beschermde weide en uit en om het [Naarder]meer, en van de venen mocht zoveel onkruid worden gewied (velts te ruyden') als binnen een dag kon worden gedaan. Alweer viel een overtreder drie pond boete en inbeslagname ten deel. Heet en helm van de beschermde 'landen' moesten met rust worden gelaten, en zo niet, dan volgde een boete van een pond.²⁵⁷ Ook de bosbrieven kenden beperkende maatregelen inzake het maaien van heide. Tot twee roeden van het bos mocht geen heide gemaaid worden (tegen een boete van een halve schild), en tot drie roeden mochten geen stenen gedolven worden (negen schilden).²⁵⁸ Later werden deze maatregelen aangescherpt en hogere boetes uitgedeeld. Kennelijk had men door dat de boszoom schade opliep.

Plaggen maaien en 'scaren' rapen

Het steken van plaggen had een duidelijk doel: bemesting. Dit was voor zowel grote boeren als keuterboeren belangrijk. Hoe klein een moestuin ook was, bemesting was altijd noodzakelijk. Een plag bevatte veel nutriënten en vormde samen met de dierlijke mest uitstekende compost.²⁵⁹ De plaggen konden ook voor andere doeleinden gebruikt worden, bijvoorbeeld voor het bouwen van een hut. Het *maaien* van plaggen is echter iets anders dan het steken. De te rapen 'scaren' en de te maaien plaggen werden gebruikt als strooisel of 'heidegras'. Met behulp van een sikkel of zeis werd een dunne organische heideplag gemaaid.²⁶⁰

Volgens een bepaling in de derde schaarbrief was het verboden om oostelijk van de Blaricumse molen en in de bannen van Larenkerspel, Blaricumkerspel en Huizerkerspel plaggen te maaien en distels te rapen. Hierop stond een boete van drie pond. De overtreder werd door óf een lid van het gerecht óf twee poorters óf twee buren óf door een poorter en een boer samen bekeurd, naar het recht van de ban waarin hij was betrapt.²⁶¹ De beperking was niet kwantitatief, maar had betrekking op de plaats binnen het dorp waar het niet of wel was toegestaan.²⁶² Waarschijnlijk hadden de beperkingen te maken met het gevaar van zandverstuivingen.

Het graven van leem

De regel over het graven van leem (bestemd voor de pottenbakkerij; ook kon het als cement worden gebruikt) werd door een zestiende eeuwse hand in de marge aangebracht van de tweede schaarbrief, naast het item dat handelt over de duur van de geldigheid daarvan. Enklaar heeft de zinnen daarom in hetzelfde item opgenomen. Te lezen valt dat door niemand leem mag worden gegraven ten einde van de 'Naardermaat, Huizermaat en Ortemaat [onbekend] tot aan de zee, tien roeden ver van het land ter zeewae-rt va[n] een dagelix water oestwart'.²⁶³ In 1442 was een naamkundige onderscheiding van de maat- of hooilanden naar het dichtstbijzijnde dorp al wel het geval geweest. Toch moet de margetekst geprojecteerd worden op de zestiende en niet op de vijftiende eeuw. Een bekeuring mocht alleen worden uitgedeeld door twee poorters of twee boeren, die vier schaarbeesten op de meenten brachten. Dit item wordt afgesloten met de opmerking dat alle geboden in het algemeen belang zijn en ook elders gebruikelijk waren: '[...] ende mede van alle punten, die voirs. zijn ende verboden, is, dat zij oirbair zijn in geloven onder andere luyden in hoir werke[n]'.²⁶⁴ Zij kwamen dus overeen met regels die anderen erop na hielden.

²⁵⁷ Ibidem, 387.

²⁵⁸ CAP SAGV 24 (1421): 'Voirt nyemant gheen hoei in den bossch te mayen, gheen steen dairin te graven [...]'; MRVG, 405 (1437): '[...] ende ghien heyde nairre den bos te mayen dan op twe roeden, bij een halve scilde; ende ghien steen nare den bos te greven dan op dre roeden na, bij negen scilde [...]'; CAP SAGV 24 (1514): 'Item ghien heye nairre den bosch te maien noch steen te graven op acht roeden na by een schilt. Item ghien zoon te sticken nairre den bosch dan up vier roeden nae by IX schilt'.

²⁵⁹ Bieleman, 'Plaggenbemesting in Drenthe', 1.

²⁶⁰ Spek, *Het Drentse Esdorpenlandschap*, 949-952.

²⁶¹ MRVG, 320.

²⁶² Bieleman, 'Plaggenbemesting in Drenthe', 7.

²⁶³ MRVG, 313.

²⁶⁴ Idem.

Scharen bij de gunst

Een vroeg voorbeeld van scharen bij de gunst- het aan ongewaarde of niet-gerechtigde lieden toestemming geven om rundvee of paarden te laten grazen op de meenten of schapen te laten hoeden op de heide – vind ik in 1442. Een zekere kreupele Reyer Ghise Leyensoenssoen werd een schaar schapen gegund, en kon dus mankend achter zijn drieëndertig schapen aan.²⁶⁵ Dit is een fraai voorbeeld van een bepaling die louter betrekking had op een wellicht ongewaard individu, want een met name genoemde gehandicapte werd expliciet toegestaan om een kudde schapen op de heide te brengen, ‘ghelijck sijn bueren’. En via de vierde schaarbrief werd het de lepralijders ‘buyten Naerden’ toegestaan om al maar alleen hun eigen melkkoeien en kalveren te scharen.²⁶⁶

Bepalingen betreffende de buurschap

Het verschil tussen markegenoten en buren en hun mate van gerechtigdheid zijn ‘oude’ problemen en eigenlijk niet goed onderzocht in het Gooi. Dergelijke problematiek doet zich op meer plaatsen voor. In *the lowlands* van zuidwest Engeland is het niet altijd duidelijk wat de relatie tussen de *manor* of het *manor court* en de dorpsgemeenschap (*village community*) is geweest. Daarnaast is de term dorpsgemeenschap of buurschap tweeërlei onbevredigend. Ten eerste omdat de nederzetting niet meer dan een gehucht kon zijn of bestond uit verspreide boerderijen, ten tweede en belangrijker, omdat de term gemeenschap of buurschap (*community*) impliceert dat de inwoners een hechte eenheid vormden met gelijke belangen.²⁶⁷ En dat zal niet altijd het geval zijn geweest. In Gooiland is van meet af aan controverse geweest over de rechten van de afzonderlijke dorpen en stad en de gerechtigde inwoners daarvan (dit kent zijn climax in de negentiende eeuw, zie hoofdstuk zes).

Volgens Slicher van Bath bestond een marke uit markegenoten of gerechtigden en omvatte de buurschap de gehele dorps- of buurgemeenschap.²⁶⁸ Heringa bestudeerde veel Drentse marken en kwam tot de conclusie dat voor de negentiende eeuw doorgaans geen apart markebestuur bestond. Het bestuur van de marke viel samen met die van de buurschap of andersom.²⁶⁹ De markegenoten waren eigenaars van onroerend goed en hadden een waardeel in de marke. Heringa ontkende hiermee het bestaan van aparte organisaties die de gemene gronden beheerden. Het gehele nederzettingsterritoir noemde hij buurmarke en het gemeenschappelijk gebruikte deel daarvan marke.

De Monté Verloren en Spruit komen tot een tweedeling in een objectieve marke en een subjectieve marke. De objectieve marke betreft de gemene grond binnen de nederzetting, terwijl de subjectieve marke op de gerechtigden slaat. Het waren gemeenschappen gevormd door geërfden die collectief eigendoms- of gebruiksrechten hadden op de gemene gronden of grootgrondbezitters die alle gebruiksrechten in handen hadden. Alleen bij de volle buren berustte de rechtsvorming, het bestuur en de rechtspraak. De zogenoemde keuters waren daarvan uitgesloten maar kenden beperkte rechten op de gemene gronden.²⁷⁰

De Gooise marken omvatten gronden in het gehele Gooi, dwars door dorpsgrenzen of stadsvrijheid dan wel banmijl heen. De plaatselijke dorpsbesturen waren allen *vertegenwoordigd* in de marken via afgevaardigden en die behartigden op hun beurt in theorie de belangen van *alle* gerechtigden. De Gooise marken waren instellingen van *Stad en Land*, precies zoals het overeind blijvende genootschap later zou gaan heten. Dat is toch wat anders dan dat het bestuur van de buurschap samenviel met dat van een marke. En niet iedere buur was gerechtigd in de marke. Doch we kunnen wel wat zeggen over de verhouding tussen de Gooise nederzettingen en de marke. Daarvoor is het nodig om kort de bestuurlijke indeling van Gooiland toe te lichten.

²⁶⁵ Idem.

²⁶⁶ Ibidem, 388: ‘Die leprosen buyten Naerden sullen moegen opter gemeente scharen alle huer melckkoeien ende jonge beesten, die zij selffs anwisen, sonder meer’.

²⁶⁷ Shaw-Taylor, ‘The management of common land’, 64.

²⁶⁸ Slicher van Bath, ‘Studiën’, 60.

²⁶⁹ Heringa, *De buurschap en haar marke*, 3-8.

²⁷⁰ De Monté Verloren & Spruit, *Hoofdlijnen*, 72-73.

De bestuurlijke indeling van Gooiland

Het oude Nardinclant kreeg in de ambtsperiode van bisschop Gwijde van Avesnes een nieuwe naam: Gooiland (zie hoofdstuk zes). Blauw meende dat het begrip Gooiland in enge en ruime zin werd gebruikt. De enge variant betrof het Nardinclant of later de Gooise marke. De ruime variant werd in de vijftiende eeuw gebezigd als het ging om de gehele heerlijkheid, dat wil zeggen de steden en het platteland. Uit de grafelijke financiële administratie blijkt ook dat het gebied als een geheel, of beter, als een gecombineerd baljuw- en rentmeesterschap werd aangemerkt.²⁷¹ Dat steden als Muiden en Weesp en gehuchten als Muiderberg soms in een adem werden genoemd met de stad Naarden en de dorpen van Gooiland, heeft dus te maken met het Gooiland in ruime zin. Evenwel concludeerde Blauw dat het baljuwschap Gooiland zich formeel niet verder uitstreckte dan tot de stad Naarden en de dorpen Huizen, Blaricum, Laren, Hilversum, 's Graveland, Bussum en Muiderberg.²⁷²

Volgens Blauw heeft het uiteenvallen van 'het uitgestrekte landsdistrict' Gooiland in een aantal kleinere lokale eenheden zich in de veertiende eeuw voltrokken. In 1299 bestond er nog een grote landgemeente, waarin Naarden, toen nog zonder stadsrecht, het centrale punt voor bestuur en rechtspraak was. Er was een college van schepenen of liever landsschepenen van het gehele Nardinclant.²⁷³ Nochtans wees hij erop dat de Gooise nederzettingen rond die tijd al reële entiteiten waren met geringe bestuurlijke zelfstandigheid en benoemde ze derhalve als buurschappen.²⁷⁴ Het verkrijgen van de lage rechtsmacht en daarmee de afscheiding van de buurschap van het grotere geheel, was in de ogen van Blauw niet meer dan een bevestiging van een al lang bestaande situatie.²⁷⁵

Vroege berichten over de bestuurlijke indeling te Gooiland bevinden zich in de rekening van baljuw Bernard van Dorenweerd. In 1304 verteerde hij vijftien pond (van de twintig die hij op zak droeg) te Naarden. Hij was daar om de situatie te bekijken en '[...] enen scouten te settene [...]' en tegelijkertijd verhield hij zich met de schepenen en '[...] goede lude [...]' te Hilversum over de aanstelling van eenzelfde functionaris.²⁷⁶

De nederzettingen

Het is algemeen bekend dat nederzettingen die zogenoemde heemnamen hebben, zoals de nederzettingen van het Gooi, voor het jaar 1000 zijn ontstaan.²⁷⁷ Het blijft echter gissen. We weten namelijk niet zeker of een dorp als Hilversum bijvoorbeeld later zijn naam heeft gekregen of dat die naam louter verwijst naar een ver verleden. Dat geldt eveneens voor de andere nederzettingen.²⁷⁸ Op basis van naamkundig onderzoek ga ik er toch vanuit dat Hilversum, Blaricum, Laren, Huizen en Bussum als *nederzetting* bestonden, voordat de markeorganisatie zich vormde.²⁷⁹

Een buurschap kan beschouwd worden als een lokale rechtskring van (juridisch) vrije burenen of boeren, met uitgebreide taken op het gebied van lokaal zelfbestuur, die overwegend zijn ontleend aan het publiek gezag. Daartoe behoorde het beheer van gemeenschappelijke goederen en gebruiksrechten.²⁸⁰ Volgens Hoppenbrouwers is de ont-

²⁷¹ Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld*, 22. Bos-Rops wijst erop dat Gooiland in het eerste kwart van de veertiende eeuw als baljuwschap aan het graafschap werd toegevoegd.

²⁷² Blauw, 'Over het bestuur van Gooiland', 53-54. De baljuw had de rechtspraak over zowel de stad als de dorpen. Het betrof hier de zogenoemde hoge jurisdictie. Elders wordt deze functionaris aangeduid als drost, kastelein, ambtman of maarschalk. De baljuw werd door de landsheer aangesteld en was een grafelijke ambtenaar en oefende hij als vertegenwoordiger van de landsheer de rechtsmacht uit. De baljuw was rechter en zat het college voor dat bestond uit 'welgeborenen' mannen. Deze mannen vertegenwoordigden de bevolking van het district. De Monté Verloren & Spruit, *Hoofdlijnen*, 146.

²⁷³ OHZ van den Bergh II nr. 1068.

²⁷⁴ Rinkel, *Bijdrage tot den rechtstoestand der Erfgooiers*, 77-78. Rinkel meende dat er al buurschappen waren, met eigen hoofden en beambten. Het waren echter geen zelfstandige plaatselijke gemeenten, 'want zij bleven een eigen territoir missen'.

²⁷⁵ Blauw, 'Over het bestuur van Gooiland', 56, 67. Verder meende hij dat Nardinclant al in 1305 werd verdeeld in drie rechtsgebieden: Larenkarspel met de buurschappen Hilversum, Laren en Blaricum; Muiderberg met de buurschappen Muiderberg, Bussum en Huizen; en het stedelijk rechtsgebied van Naarden dat als een enclave gelegen was in het landelijke rechtsdistrict Muiderberg. Zie Van Engen, Kos en Rutte, 'Eenen nieuwen stede', 96-105.

²⁷⁶ NI – HaNa 3.01.01 nr. 1131.

²⁷⁷ Blok, *De Franken*, 140-150.

²⁷⁸ Zie Henderikx, *The Lower Delta of the Rhine and the Maas*, 485-486.

²⁷⁹ Blok, *De Franken*, 28-30.

²⁸⁰ Hoppenbrouwers, 'Op zoek naar de "kerels"', 225.

wikkeling tot dorpsgemeenten of buurschappen waarschijnlijk al in de tiende en elfde eeuw begonnen.²⁸¹ Wie of wat precies die burens zijn, is onderhevig geweest aan discussie. Waren alle inwoners van een lokaal rechtsdistrict burens en waren alle burens volwaardig lid van de burengemeenschap ofwel volledig gerechtigd tot actieve deelname in rechtspraak en bestuur? Het bleek dat er onderscheid werd gemaakt tussen verschillende soorten burens (geërfden en niet-geërfden) en niet iedere buur was welkom bij iedere vergadering.²⁸² Op deze plaats staat echter niet de samenstelling van de buurschap centraal of welke publiekrechtelijke taken de burens uitoefenden, maar de verhouding tussen die buurschappen en de marken.

De eerste berichten over afzonderlijke Gooise nederzettingen stammen uit het begin en het laatste kwart van de veertiende eeuw en de eerste drie decennia van de vijftiende eeuw. Laren, Hilversum en Blaricum hebben de oudste schriftelijke vermeldingen, respectievelijk 1306 (Lare en Hilfercum of Hilfersem) en 1316 (Blarichem). In 1387 is er sprake van Larenkerspel met een eigen schepencollege. Tot het rechtsgebied van Laren behoorden toen Hilversum en Blaricum.²⁸³ Huizen werd voor het eerst in 1382 genoemd (Huse, Huussem). Het werd in 1409 van Naarden afgescheiden als afzonderlijke parochie, maar schijnt al in 1404 een eigen rechtsgebied te hebben gehad. Daarvoor verwees Enklaar naar de eerste schaarbrief, waarin wordt vermeld dat bepaalde functionarissen gekozen dienden te worden uit de dorpen Huizen, Laren en de stad Naarden. Hij concludeerde daarom dat die nederzettingen in een verder stadium van ontwikkeling verkeerden dan Hilversum en Blaricum.²⁸⁴ Hilversum werd in 1416 van Laren afgescheiden en kreeg in 1424 een eigen schepencollege. Tot het Hilversumse gebied behoorde het latere 's-Graveland. Blaricum kende in 1382 een kerk en zal naar alle waarschijnlijkheid een gelijk opgaande ontwikkeling hebben doorgemaakt als de andere dorpen.²⁸⁵ Met de vermeldingen van de dorpen als afzonderlijke eenheden wordt enige zekerheid verkregen. Evenwel meen ik dat we niet moeten uitgaan van de eerste schriftelijke vermeldingen. Het feit dat de Gooise dorpen alleen namen hebben die verwijzen naar een ouder bestaan en rekening houdend met de duur van de ontwikkeling van nederzetting tot buurschap, concludeer ik dat de dorpen van Gooiland lang voor de uitvaardiging van de eerste schaarbrief (1404) en zelfs voor die van de eerste bosbrief (1364) bestonden. Het is wel zo dat Huizen en Laren aanvankelijk groter en belangrijker waren dan Hilversum en Blaricum.

Het Gooiland werd op 19 december 1404 als afzonderlijk bestuurs- en rechtsdistrict afgescheiden van het baljuwschap Amstelland, met de uitgifte van de heerlijkheid Gooiland door de dan inmiddels graaf Willem VI (regeerperiode 1404-1417) aan Jan van Beieren (circa 1374-1425).²⁸⁶ Daartoe behoorden ook Muiden, Muiderberg, Weesp en het slot te Muiden. Kenmerkend voor die tijd en de verdere vijftiende eeuw is dat de wetgeving, het bestuur en de rechtspraak nog niet gescheiden waren. Het college van schout en schepenen en hun ambtenaren waren tegelijkertijd rechters en bestuurders. Naarden en de dorpen van Gooiland hadden bestuurlijke zelfstandigheid en waren voor rechtspraak verdeeld in rechtsbannen (zoals gezegd hadden Blaricum en Bussum geen eigen rechtspraak).²⁸⁷ De baljuw van Gooiland oefende samen met de stadsschepenen van Naarden de hogere rechtspraak uit.²⁸⁸ De schepenen van de stad Naarden namen dus de functie over van de eerder bestaande landschepenen. De schout van Naarden was tevens schout in Huizen, Blaricum, Laren, Hilversum en Muiderberg. Zo bezien nam de stad Naarden een prominente positie in als het gaat om de hoge rechtspraak.²⁸⁹ De meeste steden waren in zekere zin enclaves, gezien hun bestuurlijke en juridische autonomie. Een baljuw ging trouwens over bestuurlijke en juridische aangelegenheden en een rentmeester regelde het domeinbeheer. De functies van baljuw en rentmeester wa-

²⁸¹ Idem.

²⁸² Ibidem, 234-236.

²⁸³ Blauw, 'Over het bestuur van Gooiland', 56.

²⁸⁴ Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland* I, 65.

²⁸⁵ Blauw, 'Over het bestuur van Gooiland', 57.

²⁸⁶ Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld*, 109, 278 n. 19.

²⁸⁷ Blauw, 'Over het bestuur van Gooiland', 50. Koster-van Dijk, *Gooiers voor de Grote Raad*, 13.

²⁸⁸ Zie over de bevoegdheden van de baljuw en de ontwikkeling van de Hollandse baljuwschappen, Van den Arend, *Zeven lokale baljuwschappen*; Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld*; De Boer e.a., *De rekeningen van de grafelijkheid van Holland uit de Beierse periode*, serie III. *De rekeningen van de gerechtelijke ambtenaren 1393-1396 (baljuwen en drossaards)*, inleiding.

²⁸⁹ Blauw, 'Over het bestuur van Gooiland', 60.

ren in Gooiland sedert 1333 gebundeld; in 1469 werd het baljuwschap Muiden en Gooiland als aparte bestuurs eenheid opgevoerd.²⁹⁰

Samenvattend: in het Gooi kwamen zowel de verschillende buurschappen als de markeorganisatie allengs tot ontwikkeling. Beide fenomenen waren in ruwe vorm al eerder aanwezig. Voor 1280 was er het Eltens domein Nardinclant, waarin weliswaar geen autonome dorpsbesturen of buurschappen voorkwamen, maar waarschijnlijk was er enige differentiatie aanwezig ten aanzien van de inwoners, waardoor de *familia* als vanzelf uiteenviel in subgroepen. Het gehele domein met daarin alle daartoe behorende lieden stond onder toezicht van een meier of rentmeester. Het is mogelijk dat die subgroepen hun woonplaatsen van namen voorzagen, waardoor het begrijpelijk wordt dat de Gooise dorpen namen hebben die verwijzen naar het jaar 1000 en daarvoor. Naarden werd halverwege de veertiende eeuw gepromoveerd tot stad. Ten aanzien van het baljuwschap het volgende: dat ambt werd lange tijd uitgeoefend door leden van een familie die ook andere belangrijke ambten vervulde, waaronder het holtrichterschap van het Gooise bos: de heren van Nijenrode.

De heren van Nijenrode

De heren van Nijenrode zijn Eltense dienstmannen geweest, specifiek: zij beschikten erfelijk over het maarschalksambt en holtrichterschap van Gooiland. Dat hield in dat zij onder andere de inning van de koptienden tot hun bevoegdheid mochten rekenen. Daarnaast bekleedden zij ook ambten, zoals die van baljuw, rentmeester of kastelein. In hun hoedanigheid van maarschalk waren de heren van Nijenrode ook plaatsvervangers voor de landsheren, ofwel de graven van Holland.²⁹¹ De ambten met betrekking tot het bos kwamen via het stift Elten, het baljuwschap en rentmeesterschap werden verkregen van de Hollandse graaf. In beide administraties komen we de heren van Nijenrode dan ook tegen.

De naam Nijenrode komt niet eerder dan de veertiende eeuw voor en werd afgeleid van een kasteel. De eerste Gijsbrecht van Nijenrode leefde in de tijd van Gwijde van Avesnes. In 1311 stelde hij zijn kasteel, met vier morgen land, ter beschikking van Willem III van Holland. Vervolgens nam Willem Gijsbrecht aan als leenman, op voorwaarde dat het kasteel in tijden van oorlog door de graaf en zijn dienaren mocht worden gebruikt (dat werd een 'open huis' regeling genoemd).²⁹² Daarna schonk Willem hem nog eens 2000 pond omdat Gijsbrecht in 1296 voor Holland had gekozen en dus tegen Utrecht stelling had genomen (inzake de perikelen die volgden na de moord op Floris V). De heren van Nijenrode hadden namelijk ook sterke banden met het bisdom Utrecht en de Utrechtse kapittels. Zo kregen zij in 1331 en 1347 het gerecht en de tiende van Maarssen en de tienden en tijnsen in Breukelerveen in pacht van het Utrechtse Sint Pieter kapittel.²⁹³

Het is niet zeker wanneer de heren van Nijenrode maarschalken van Gooiland zijn geworden. Palmboom meende dat de Nijenrodes het leen vóór 1280 hebben ontvangen, omdat de lenen in de pachtovereenkomst werden uitgezonderd; als de tienden toen nog niet in leen waren uitgegeven, had Floris V ze wel overgenomen.²⁹⁴ Ik vind dat te mager, want het kon net zo goed aan een andere leenman zijn uitgegeven. Er vond namelijk nogal wat plaats in 1280 en daarna. De Nijenrodes waren nota bene van origine Utrechtse ministerialen, en ik vermoed dat zij, als beloning voor hun steun aan het graafschap Holland, het leen na 1280 wisten te verkrijgen.

Waarschijnlijk had de graaf van Holland al snel na 1280 enige controle over de Gooise leenuitgiften van Elten. Het ligt voor de hand dat de abdis van Elten in samenwerking met de graaf van Holland het maarschalkambt na 1280 in leen overdroeg aan de heer van Nijenrode.²⁹⁵ Dat moet dan in de eerste helft van de veertiende eeuw zijn

²⁹⁰ Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld*, 22.

²⁹¹ J. Buis, *Historia Forestis*, 154. Zie Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 145.

²⁹² De Geer van Oudegein, 'Proeve eener geschiedenis van het geslacht Nijenrode', 5-7. Van Mieris, *Groot charterboek*, II, 119.

²⁹³ Perk, 'Hortensius over de opkomst en den ondergang', 300-301; Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 159.

²⁹⁴ Palmboom, 'De Gooise koptienden', 192.

²⁹⁵ Perk vermoedde op basis van passages uit het pachtregister van Elten dat het leen al voor 1280 aan de Van Nijenrodes werd verstrekt. De leenuitgiften spreken niet over een nieuw leen, maar steeds over 'sijn' leen, soms over 'voorvaderen van Johan, die het reeds hadden'. Het zijn echter vrij late vermeldingen, namelijk uit het begin van de vijftiende eeuw. Hij vermeldde nog een bron uit 1590 waarin advies over de tiende wordt gegeven. Daarin staat dat het leen waarschijnlijk in 1179 of 1215 aan een Van Nijenrode is gegeven. Perk, 'Hortensius over de

gebeurd. In 1339 is er sprake van een Splinter van Nijenrode die, als leenman van Elten, de inning van de koptienden in Gooiland verzorgde.²⁹⁶ Willem III gaf Wouter van Lokhorst een tiend in leen, en het gebied waarbinnen die tiend mocht worden geheven, werd exact omschreven. Dat gebied werd ook begrensd door ‘die tiende die Splinter van Nywenrode houdende is van der abdissen van Elten’, dat even later omschreven werd als ‘den alinghen thienden van Goylandt’ ofwel alle tienden van Gooiland.²⁹⁷ Daarna is het de beurt aan nog twee Gijsbrecht van Nijenrodes. In 1347 werd er eentje leenman van Elten en daarna stierf een Gijsbrecht in 1396 als hoofdman van Amsterdam, Amsteland, Waterland, Zeevang en het slot Naarden.²⁹⁸

De heren van Nijenrode hadden van Elten dus ‘den alinghen tienden van Goylandt’ in leen ontvangen, dat wil zeggen, de oude en de nieuwe tienden. De graven van Holland traden echter op als landsheren en meenden dat zij rechten hadden op de *novalia*, de nieuwe tienden. Palmboom vermoedde dat die gedachte in de jaren 1280 en 1281 moet hebben postgevat, aangezien de graaf toen Gooiland in pacht verkreeg en via de electbisschop van Utrecht de novale tienden in Holland. Volgens De Vrankrijker en Palmboom moet er om en nabij 1330 een overeenkomst zijn gesloten, waarbij de graaf van Holland afstand deed van zijn aanspraken op de novale tienden in Gooiland, in ruil voor een uitkering uit de Eltense tienden.²⁹⁹ De graaf van Holland had toen een grote schuld bij de heren van Nijenrode. Ik denk dat het uitgezonderde leen in en voor 1280 nog niet in handen was van de heren van Nijenrode, maar dat juist bovenstaande omstandigheden daartoe hebben geleid.³⁰⁰ De graaf van Holland stond toe dat de ‘alinghe’ tienden van Gooiland door Elten aan de Van Nijenrodes werden verleend, maar behield wel een deel van de inkomsten.

Hoewel de bossen in de pertinentieformule van de pachtovereenkomst van 1280 werden genoemd, is het niet helemaal duidelijk of zij allemaal tot het verpachte hebben behoord. De vraag is of de inning van de koptienden of de bossen zelf het uitgezonderde leen betrof. Ik neig naar het eerste; op die manier hadden de Hollandse graven toch het gezag in de bossen, terwijl de inkomsten daaruit naar de Nijenrodes vloeiden, die daarvan dan een deel zouden moeten afstaan.³⁰¹ Het is ook mogelijk dat niet alle bossen naar de graaf van Holland overgingen, maar dat het uitgezonderde leen een bos (of bossen) met de inning van de koptienden betrof.

Het Eltense boswachterschap moet dus haast wel één van de in 1280 uitgezonderde lenen zijn geweest. Het maarschalkambt of houtvesterschap van de heren van Nijenrode was in feite een voortzetting van de Frankische functie *magister forestariorum*, de holtrichter.³⁰² Maarschalkambt, houtvesterschap en holtrichterschap zijn kort door de bocht synoniemen; uiteraard zijn er regionale en lokale verschillen geweest, maar de heren van Nijenrode zagen toe op het beheer van het bos – in dienst van Elten – en vaardigden ook de bosbrieven uit. Ik beschouw ze dan ook als de holtrichters van het Gooise bos.³⁰³

In ieder geval bleef Elten het maarschalkambt met de inning van de koptienden vanaf circa 1330 in leen aan leden van de familie Van Nijenrode uitgeven. Dat blijkt uit vermeldingen in het Eltense pachtregister. Daarin wordt verwezen naar een handeling in 1403, om precies te zijn de zondag na Cantate (dat is Cantate domino, de zondag na Pasen, in dat jaar 13 mei). Ridder Otto van Nijenrode kwam naar Elten om aldaar zijn leen in ‘Neerderlande’ [Nardinclant] te ontvangen, waartoe de tienden in Gooiland behoorden. Hij diende dat te verheerwaarden met een paard en een compleet harnas.³⁰⁴ Meer dan dertig jaar later, in 1438, de vrijdag na Maria geboortedag (na acht september), kwam Johan van Nijenrode naar Elten en ontving na zijn leenhulde hetzelfde leen als

opkomst en den ondergang’, 300. Palmboom vermoedde dat een effectieve inning van de tienden werd verhinderd omdat de macht van Elten afnam, waardoor het stift het aan de heer van Nijenrode overliet. Palmboom, ‘De Gooise koptienden’, 194.

²⁹⁶ De Vrankrijker, *Naerdinclant*, 13; Van Mieris, *Groot Charterboek*, II, 617.

²⁹⁷ Palmboom, ‘De Gooise koptienden’, 191-192.

²⁹⁸ De Vrankrijker, *Naerdinclant*, 13; MRVG, 270-271. Gijsbrecht kreeg die functie in 1356.

²⁹⁹ Ibidem, 22-58; Palmboom, ‘De Gooise koptienden’, 193.

³⁰⁰ In 1308 inde de graaf van Holland ‘[...] van den corenhiende van Narden’ vijftien pond. Hamaker, *De rekeningen der Grafelijkheid*, 5.

³⁰¹ Palmboom, ‘De Gooise koptienden’, 188-195; Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 145-149.

³⁰² J. Buis, *Historia Forestis*, 250-255, 424.

³⁰³ Ibidem, 158, 267; Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 146. Holtrichters stonden aan de top van de hiërarchie binnen de marke.

³⁰⁴ Kist, ‘Tynsboek’, 165: ‘[...] her Otto van Nyenrade ridder en heuet ontf. sijn leen in Neerderlande als die teenden in Goylant teende to enen marscalkenrechten tho verharwerden myt enen peerde en een gans harnas [...]’.

zijn vader Otto.³⁰⁵ Kist zag hierin een bevestiging dat het maarschalkambt en het holtrichterschap in 1280 niet aan de graaf van Holland waren verpacht.³⁰⁶

In de ogen van de Hollandse graaf behoorden de bossen echter wel degelijk tot de pachtovereenkomst, maar het Eltens dienstleen van de heren van Nijenrode niet. Begrijpelijk is dat de drie partijen, te weten de Hollandse graaf, de heer van Nijenrode en de Gooise markegenoten het onderling aan de stok kregen. Daarover later meer. In ieder geval wordt in de bosbrief van 1437 het verband tussen het maarschalkambt en het innen van de koptienden gelegd, als het gaat om wie er mag bekeuren: '[...] ende als dese vier offlijvich sijn [als Gijsbrecht en Jan van Nijenrode en hun beide zonen overleden zijn], so sall becueren die rechte erffvolghers van den tyenden van Goylant [...]'.³⁰⁷

De betekenis van de schaar- en de bosbrieven

Er bestonden dus twee soorten reglementen in Gooiland, waaraan theoretisch dezelfde gebruikers onderhevig waren. Regelden de Gooiers het gebruik van de gemene gronden onderling en soms met de landsheer, het gebruik van het bos werd onderling en altijd met de heren van Nijenrode afgesproken. Deze heren worden dan ook met name in de bosbrieven genoemd. De Hollandse graaf is afwezig. Van belang is de mededeling dat niet het gehele Gooise landbouwbedrijf via de schaar- en bosbrieven gereguleerd werd. Er bestonden overlappingen met andere reglementen, wetten en verordeningen, bijvoorbeeld op uitvoersverboden (turf, hout). Tevens werden er belastingen geheven die niet direct met gemene grond te maken hadden, zoals tijsen die verband hielden met de maatlanden en rogge- en gerstbetalingen aan de graaf van Holland.

Buis was van mening dat het Gooise bosgebruik eerder aan reglementering en quotering onderhevig was dan het gebruik van de overige gronden. Hij baseerde zich op het verschijnen van de eerste bosbrief van 1364 en de eerste schaarbrief uit 1404. Ik denk dat Buis zich vergist. Het verschil van veertig jaar tussen die twee documenten heeft namelijk niets met een eerdere of latere regulering van grondgebruik te maken. Het doet verder ook niet zo ter zake. De nummering van de schaarbrieven werd weliswaar door de tijdgenoten in het leven geroepen, maar dat betekent niet dat er voordien, dus voor de eerste bosbrief, nooit een reglement heeft bestaan. Het is heel goed mogelijk dat er voor de eerste schaarbrief en de eerste bosbrief documenten zijn vervaardigd, waarvan wij simpelweg het bestaan niet kennen. Vrijwel zeker bestonden er mondelinge afspraken over het gebruik van het bos. De bosbrieven werden trouwens in de volksmond niet eerste, tweede en derde genoemd.

Een andere opmerking van Buis is veel interessanter. Volgens hem lieten de schaarbrieven ruimte aan niet-geërfd en niet-erfgooiers om van de gemene gronden gebruik te maken, terwijl de bosbrieven die mogelijkheid niet boden. Lieden die geen erfgooier waren en die zich toch in het bos begaven, werden namelijk beschouwd als gewone dieven. Hier had Buis een punt. Het is inderdaad soms het geval geweest dat niet-erfgooiers gebruik konden maken van de gemene gronden, maar dat ging louter met toestemming van de gewaarden. Die hadden het toch echt voor het zeggen. Bovendien was de maatregel bedoeld ter afschrikking.

De bepalingen van de bosbrief uit 1514 zijn iets strenger. Zo werd een overtreder niet alleen als gewone dief beschouwd, ook werd hij naar Naarden opgebracht, alwaar hij een veroordeling aan zijn broek kreeg en verder alle rechten verloor die hij binnen de mark had. Volgens Buis wijzen deze regels erop dat er twee soorten geërfd waren, namelijk geërfd binnen en buiten het bos. De marke bestond dus uit twee te onderscheiden gedeelten, de heiden en weidegronden, en het bos. Dat zou ook het grote tijdsverschil verklaren tussen de eerste bosbrief en de eerste schaarbrief.³⁰⁸

Ook Enklaar was die mening toegedaan. Het bos stond in zijn ogen los van de marke, want in het markebestuur hadden de heren van Nijenrode alleen iets te zeggen als publiekrechtelijke vertegenwoordigers van de landsheer (waar overigens geen berichten

³⁰⁵ Idem: '[...] Johan van Nywenroede en heeft ontf. dit vurs. leen tot eenen maerschalken en dienstman leen en heeft daer eede ende huldinge aff gedaen [...]'].

³⁰⁶ Ibidem, 195.

³⁰⁷ MRVG, 406.

³⁰⁸ J. Buis, *Historia Forestis*, 157-158.

van zijn). Het verband tussen een Eltens ambt met het holtrichterschap duidt er volgens Enklaar op dat de bosmarke van Gooiland eerder bestond dan de marke, maar de afspraken van de Gooiers op het bos waren volgens hem waarschijnlijk nog ouder.³⁰⁹

Men zou mijns inziens over één markeorganisatie in Gooiland kunnen spreken wanneer alle gebruikers van de gemene gronden en het bos ook onder het reglement stonden van één organisatie, maar de schaar – en bosbrieven werden niet voor niets afzonderlijk vervaardigd. In strikte zin lag het bos ook niet gemeen, maar behoorde het in leen toe aan de heren van Nijenrode, die een zeker gebruik aan nader te bepalen Gooiers toestonden. Er is wel een onderling verband aan te wijzen: alle betalers van koptienden waren gewaard in het bos en gerechtigd de gemene gronden te gebruiken. Het mes sneed aan twee kanten: door gebruik van het bos konden de koptiendenbetalers hun bedrijven beter exploiteren waardoor de heren van Nijenrode verzekerd werden van inkomsten. De gewaarde boeren met de meeste rechten op de gemene gronden zullen ook de meeste gebruiksrechten in het bos hebben gehad: dit waren de veldslaggerechtigden die over een boerderij en land op de eng beschikten.

De tweede schaarbrief lijkt eerder een compromis te zijn tussen zowel stad en land als tussen verschillende groepen binnen het collectief dan een eendrachtelijke overeenkomst. De meningsverschillen waren in kracht toegenomen en het bleek dat de eerste schaarbrief niet sufficiënt was. Nieuwe en uitgebreidere afspraken waren noodzakelijk. Zo is er een item opgenomen dat verbood nieuw land in cultuur te brengen, dat wil zeggen, de gemene gronden mochten niet aan het collectief worden onttrokken, en uit een volgend item bleek dat zulks toch had plaatsgevonden. Naarden gaf gronden ter ontginning uit en maakte deze tot pachtlanden. Sommige bleven in die hoedanigheid bestaan, terwijl andere aan gerechtigden te Huizen werden overgedragen. De tweede schaarbrief was dus niet alleen een richtlijn, hij legde ook gedane zaken vast en was een reactie op de eerste schaarbrief (en de daaropvolgende conflicten).

De derde schaarbrief geeft ontegenzegglijk blijk van een toename van een aantal lieden die zonder gebruiksrecht de gemene gronden trachtte te benutten. Niet voor niets is er een aantal items opgenomen die de aanwas van nieuwe gebruikers beperkte. De Utrechtse werden, op zijn zachts gezegd, ontmoedigd om naar het Gooi te verhuizen. Want waarom zou een (keuter)boer zich aldaar vestigen als hij niet tot een succesvol boerenbedrijf zou kunnen komen? Het is mogelijk dat de voorwaarde om de gemene gronden te gebruiken volgens de eerste schaarbrief, namelijk louter het bezit van een hoeve, veel aantrekkingskracht had op niet-Gooise gelukzoekers. De daaraan toegevoegde voorwaarde in de tweede schaarbrief, de veldslaggerechtigdheid, zou in zekere zin door een huwelijk met een Gooise of Gooier verkregen kunnen worden. Ook konden er allianties gesloten worden tussen Gooiers en niet-Gooiers. Aan al deze eventualiteiten werd gedacht toen de opstellers van de derde schaarbrief aan de slag gingen. De vervatte bepalingen laten zien dat naast het bezit van een hoeve en het recht van veldslag ook afkomst als voorwaarde werd gesteld om de gemene gronden te gebruiken of als gerechtigde van de marke door het leven te kunnen gaan. Tevens werd de mogelijkheid om via een bevriende of zakelijke Gooise partner gebruiksrecht te verkrijgen ernstig beperkt. Overigens ging het zeer waarschijnlijk niet over de meenten of de heiden, maar vooral over de venen en de daarin aanwezige zeer waardevolle turf.

De betekenis van de vierde schaarbrief is vooral te vinden in het gegeven dat veel bepalingen en regels uit de tweede schaarbrief werden bevestigd of aangescherpt. De conflicten die ontstonden na afloop van de tweede schaarbrief zie ik als de oorzaken en aanleidingen voor de vervaardiging van de vierde schaarbrief. Terwijl de stad Naarden zich makkelijker kon vinden in de minder rigide bepalingen van de eerste, hadden de dorpelingen veel meer houvast aan de meer preciezere van de tweede. Na veel onderling gekrakeel werd de vierde opgesteld en vonnissen en uitspraken van de rechtbanken werden hierin verrat. Zo werd de omvang van de schaar verminderd naar zes beesten. Een van de slotbepalingen van de vierde schaarbrief luidt dat voor alle andere zaken die niet behandeld waren, de regels van de oude schaarbrieven gevolgd werden, waaronder de afspraak dat bij onenigheid over de vaststelling van de schaar het ene jaar het platteland en het andere jaar de stad diende te worden gehoorzaamd.³¹⁰ Hieruit wordt duidelijk dat de schaarbrie-

³⁰⁹ Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland* I, 146.

³¹⁰ MRVG, 388. In de vierde schaarbrief wordt aangegeven dat zulks het geval is: 'Ende sullen alle andere poincten, in desen nyet geroert, effect sorteren nae vermelden dandere oude gemeenen lants wilcueren'.

ven elkaar niet vervangen maar aanvulden. In feite bezat deze Gooise marke vier documenten die in het beheer en behoud van de gemene gronden voorzagen; en er was een afzonderlijke bosmarke die toevallig ook via vier documenten het bosbeheer regelde.

Rest nog de kwestie in welke mate er sprake was van gelijkheid binnen het collectief. Slicher van Bath meende al te moeten zeggen dat de meeste historici teveel geneigd zijn om vormen van democratie in de marken te zoeken, waarin alle deelgenoten gelijkgerechtigd zijn en in dezelfde mate deel namen aan de besluitvorming.³¹¹ In veel marken op de Veluwe was dat geenszins het geval. Daar hadden sommige grote landeigenaren meer in de melk te brokkelen dan anderen. Omgekeerd hadden keuters in andere marken waarde. Ook maakte hij een voorbehoud bij de ogenschijnlijke democratische regel dat de baljuw (in zijn geval een commandeur) de meerderheid van stemmen zou volgen bij blijvende onenigheid. Die meerderheid was namelijk dikwijls bij voorbaat verzekerd.³¹²

Het gelijkheidsbeginsel ging voor de Gooise markegenoten in theorie op en is vooral te vinden in items die gaan over aantallen. Ten aanzien van de hoeveelheid te scharen beesten is dat het geval, soms acht, soms zes stuks. Het lag anders om dat schaarrecht te kunnen of te mogen uitoefenen. Indien men een boerderij bezat en over het recht van veldslag beschikte en bijvoorbeeld niet uit het Sticht kwam of ongelukkig was getrouwd, kon vee worden geschaard. Doch juist deze bepalingen laten het begin van een tweedeling doorschemeren, een tweedeling die we bijkans overal aantreffen: rijk versus arm, landbezitter versus keuterboer en in Gooiland scharend versus niet-scharend.³¹³

Het beperkende van de voorwaarden veldslag en gerechtigd of geërfd zijn, is duidelijk gemaakt. Het kan tevens als een beperking van de eerste schaarbrief worden gezien, omdat daarin het schaarrecht wat losjes verbonden werd aan het bezit van een hoeve waartoe ongetwijfeld bouwland behoorde, maar door een strikte lezing aan alle Gooiers kon worden toegekend. Alleen degenen die gemachtigd waren of over een slag in de meent beschikten, bepaald op basis van het bezit op de eng of akker, met andere woorden de zogenoemde **eigenerfde** en **veldslaggerechtigde** boeren, mochten rundvee en paarden op de meenten scharen. En alleen als men koptienden betaalde, kon hout worden gekapt in het bos, met andere woorden, men diende **gegoed** en **geërfd** te zijn. Via deze en andere restricties in de schaar- en bosbrieven werden sommige gerechtigden van de belangrijkste gebruiksrechten uitgesloten, maar zij verloren hun gerechtigdheid niet. Die beperkende voorwaarden vormden mijns inziens dus de aanzet tot een meer persoonsgebonden gebruiksrecht, het scharende en niet-scharende erfgooierschap; werd aanvankelijk het bezit van een hoeve als voorwaarde gesteld (1404), al snel werd vastgelegd dat het bezitten van een aangeërfde boerderij met land en vandaar het recht om collectief gelegen grond te mogen ontginnen dan wel te gebruiken, belangrijker was (1442) en altijd belangrijker was geweest. Daarna werd de deur gesloten voor buitenstaanders en vreemdelingen (1455): het gebruiksrecht werd een erfelijk recht.³¹⁴ Het is daarom inderdaad verstandig een pas op de plaats te maken als het gaat om al te romantische of democratische ideeën ten aanzien van markegenootschappen en hun gerechtigden. Gelijkheid voor allen gold ook in het Gooi alleen voor een bepaalde groep: de landbezitters of eigenerfde boeren met het recht van veldslag.

Conclusie

De acht schaar- en bosbrieven van de Gooise marken, tezamen een periode van meer dan twee eeuwen omspannend, zijn een mengeling van 'nieuwe' en reflecties van veel eerder en voortdurend herhaalde, soms aangepaste (en betwiste) mondeling gemaakte afspraken. De regels ten aanzien van de landbouw en specifiek de gemene of woeste gronden en het bosgebruik van de voorheen Eltense Gooise *familia* of echte en later gemene waren van Gooiland of de eigenerfde veldslaggerechtigde boeren belandden al dan niet aangepast in de reglementen die in de volksmond schaar- en bosbrieven werden genoemd.

De eerste schaarbrief, de daaraan voorafgaande oorkonde en de confirmatie door Albrecht, kunnen als de papieren *kick off* van de Gooise marke die betrekking had op de

³¹¹ Slicher van Bath, 'Studiën', 64.

³¹² Idem.

³¹³ Vgl. Hoppenbrouwers, 'Meer mythen rond twee meenten', 112-113. Zie ook Neeson, *Commoners*, 55-71.

³¹⁴ Vgl. Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 96.

weide- en heidegronden en venen worden gezien.³¹⁵ De tweede schaarbrief als een uitwerking en bevestiging van oude gebruiken op basis van de praktijk alsmede een verscherping van wie er tot de gemene gronden werd toegelaten of wie de beschikking kreeg over het belangrijkste gebruiksrecht. De derde schaarbrief was een verdere aanscherping van dat gebruiksrecht, met als voornaamste doel vreemdelingen buiten te houden. Werd de eerste schaarbrief voorbereid en bevestigd door de Hollandse grafelijkheid, bij de tweede en derde was dat niet het geval. De vierde was een herhaling van zetten en kan als een herstel van de tweede schaarbrief beschouwd worden. Ondanks zijn korte looptijd van 21 jaar, duurde het tot 1741 voordat een nieuwe en dus vijfde schaarbrief werd vervaardigd. De bosbrieven werden in samenwerking met de heren van Nijenrode geconcipieerd, maar wel door diezelfde veldslaggerechtigden.

Er was sprake van continuïteit: steeds moest men zich aan de veranderende omstandigheden aanpassen, en dus de regels en bepalingen wijzigen of bijstellen, doch in de kern bleven ze overeind. De voorwaarden om van de gemene gronden gebruik te mogen maken lijken vooral tot stand te zijn gekomen op basis van ‘oude’ afspraken. Later werden ze onder invloed van demografische elementen als bevolkingsgroei en natuurlijke zaken als de vermindering van het areaal beschikbare grond bijgesteld. Sterker, de regels werden niet zozeer vernieuwd als wel aangescherpt of duidelijker omschreven, ‘opgehaald’ of bevestigd. De eerste drie schaarbrieven brachten waarschijnlijk dus niets nieuws onder de zon als het ging om het landbouwbedrijf, maar bestendigden een (weliswaar geëvolueerde) oude situatie.

Dit betekent dat het best mogelijk is dat de aan het begin van dit hoofdstuk geciteerde Johan van Culemborg gelijk had, althans, een opvatting verkondigde die ten grondslag lag aan de totstandkoming van de schaar- en bosbrieven, of liever aan de noodzaak daarvan. Indien de gedachte postvatte dat wie in Gooiland woonachtig was, automatisch deel zou uitmaken van de marken of in enige mate gerechtigdheid zou kunnen claimen, zou het aantal gerechtigden enorm toenemen. Dat was niet de bedoeling. Door het vastleggen van de voorwaarden en vooral de bepalingen over het toekennen van gebruiksrecht en het weren van vreemdelingen, werd de kring der gerechtigden gesloten en het aantal gebruikers in toom gehouden.

Vandaar dat sommige bepalingen alleen voor bepaalde groepen golden, zoals voor weeskinderen of weduwen en weduwnaars. Andere items waren alleen bedoeld voor inwoners van bepaalde buurschappen. Er was duidelijk sprake van differentiatie van het gebruiksrecht en dat leidde tot specialisatie: zo gingen de Hilversummers en Laarders zich steeds meer op de schapenhouderij richten. Een andere belangrijke constatering is dat binnen de marken de dorpen en de stad verschillende partijen waren. Weliswaar waren zij verenigd in collectieven, maar ze hielden er somtijds een geheel eigen visie op na als het ging om behoud en beheer van de gemene gronden en de bossen.

Een gelijkheidsbeginsel was dus alleen in theorie aanwezig; alle gerechtigden hadden toegang tot en beschikten over gebruiksrechten op de gemene gronden – hadden een slag in het veld, maar in de praktijk bestonden verschillen tussen de markegenoten voor wat betreft de mate van gerechtigdheid en dienovereenkomstig het gebruik.³¹⁶ Met andere woorden, de collectieven werd gevormd door *alle* gerechtigden, maar het gebruik van de binnen diezelfde collectieven vallende gronden werd gereguleerd via stringente voorwaarden. De *eigenerfde* of *geërfde* boeren hadden het *recht van veldslag* en mochten op basis daarvan rundvee en paarden scharen op de meent. Maar veldslag leverde méér dan alleen schaarrecht op; het gaf ook toegang tot het bos[gebruik].³¹⁷ Beide kwalificaties, geërfd en veldslaggerechtigd, kwamen voort uit één zaak: het bezit van bouwland of grond op de eng met de aangeërfde boerderij.

Binnen de marke bestonden vervolgens twee groepen boeren, de scharende veldslaggerechtigden en de niet-scharende veldslaggerechtigden. De Gooise situatie maakt duidelijk dat een slag in het veld niet uitsluitend gebaseerd *bleef* op de hoeveelheid

³¹⁵ Zie voor de waarde van het vastleggen op schrift Mostert, ‘Lezen, schrijven en geletterdheid’, 204-205: ‘Iedere middeleeuwse groep presenteerde zich door middel van een geformaliseerde herinnering aan een gemeenschappelijk verleden, dat kon worden opgeroepen door geritualiseerde opvoeringen waarin dat verleden gepresenteerd werd’ en ‘Door het schriftelijk vastleggen van het verleden wordt immers de suggestie gewekt dat het verleden wordt onttrokken aan de in de mondelinge overlevering inherente aanpassingsmogelijkheden aan veranderden omstandigheden. Wanneer het verleden door het schrift tot geschiedenis wordt gereduceerd, levert het een fundamenteel andere bijdrage aan het zelfbeeld van de groep; en daarmee verandert de collectieve representatie van die groep’.

³¹⁶ ‘Ongelimeerd, tenzij bij overeenkomst beperkt’. Van Lennep, *Bijdrage tot de kennis van den rechtstoestand der Erfgooiers*, 120.

³¹⁷ Zie Vera, *Geene marken?*, 17.

grond die men op de eng bezat of op het bezit van een hoeve. Soms werd het ongewaarde lieden toegestaan om gebruik te maken van de gemene gronden, maar daarvan heb ik vooral bewijzen uit jongere perioden. Het werd 'scharen bij de gunst' genoemd.³¹⁸

De verhoudingen tussen de marken, buurschappen en de stad zijn precies te bepalen. De buurschappen en de stad werden vertegenwoordigd door buurmeesters en burge-meesters, die tot overeenstemming kwamen over het gebruik van de gemene gronden en de schaarbrieven vervaardigden. In alle gevallen ging het om overeenkomsten tussen het land of de vier dorpen van Gooiland en de stad Naarden en in alle gevallen werden de gerechtigden vertegenwoordigd door afgevaardigden uit die dorpen en stad. Alle markegenoten waren tevens inwoner van of de stad Naarden of een van de Gooise dorpen, terwijl alle gemene gronden over het hele Gooiland verspreid lagen, dwars door dorpsgrenzen en de stadsvrijheid heen. Ten aanzien van het bos was dat niet anders.

De bosbrieven geven net als de schaarbrieven inzicht in de oude praktijk. Die praktijk werd steeds aan de omstandigheden aangepast, maar de uitgangspunten bleven ten aanzien van het bosgebruik gelijk. Zo kon het bosbeheer in 1364 uitbesteed worden aan een opzichter. Ook hadden de dorpelingen meer speelruimte door zelf een houtkap af te kondigen. Wat van meet af aan werd bepaald, is dat men gerechtigd diende te zijn in het bos en in zekere mate gegoed; die gerechtigdheid werd verkregen via het betalen van koptienden. Deze tiende werd geheven van grond op de eng, dus van akkerland. Zoals gezegd betaalden alleen de eigenerfde boeren, dus de boeren met landbezit, deze koptienden, en mochten zij daarom gebruik maken van het bos. Dat waren ook de boeren die de meeste gebruiksrechten op de gemene gronden hadden, en ook in het bezit waren van het belangrijkste gebruiksrecht: het schaarrecht. Inzake het bosgebruik stonden zij echter onder gezag van de heren van Nijenrode, Eltense leenmannen.

Het is duidelijk dat er niet *één* markeorganisatie was, waarin zowel het gebruik van de gemene gronden zoals de meenten en heidevelden als van het bos werd geregeld, maar *twee* organisaties. De gebruiksrechten in het bos waren tijdens het Eltense regime net zo krachtig geworden als de gebruiksrechten op de weidegronden, heidevelden, venen, moerassen en wildernissen. Bovendien waren deze verweven; zonder het bezit van land op de eng kon geen gebruik worden gemaakt van de bossen. Er is dus veel voor te zeggen om die zaken – het gebruik van de weidegronden, heidevelden, venen, moerassen en wildernissen en het gebruik van het bos – als afzonderlijke entiteiten te beschouwen, waarbij de verbindende schakels evident aanwezig zijn en derhalve niet veronachtzaamd mogen worden.

De betekenis van de schaar- en bosbrieven ligt voornamelijk in het feit dat zij zowel intern als extern het gebruik, het behoud en het beheer van de gemene gronden en het bos reguleerden. Tevens hadden zij daarmee invloed op de plattelandseconomie en de vorming of bestendiging van sociale groepen, zoals de gewaarde en ongewaarde boeren (later erfgooiers versus niet-erfgooiers). Het gebruiksrecht werd door de schaar- en bosbrieven niet verleend, maar *geregeld*.³¹⁹ Het ging er om op welke wijze dat gebruiksrecht kon worden uitgeoefend en wie daarvoor in aanmerking kwamen.

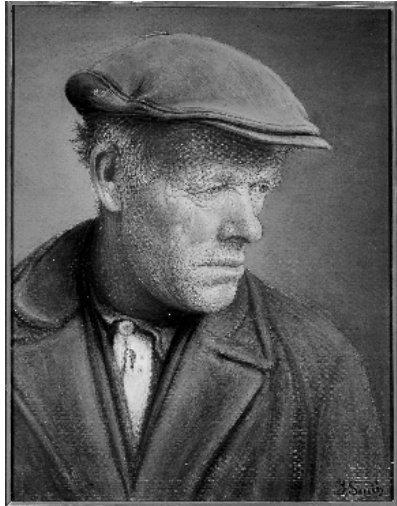
Kortom, de opeenvolgende schaar- en bosbrieven werden uitgevaardigd om de praktijk te reguleren op basis van en naar oude gewoonten. Hieruit valt ook te verklaren waarom de inhoud van de schaar- en bosbrieven op belangrijke punten nauwelijks verschilt of slechts aanvullend is. Ook de verschillen in gradaties van de gebruiksrechten en vrijwel losstaande bepalingen worden hierdoor verklaard, met als meest in het oog springende uitzondering het opnemen van een regeling met betrekking tot de kreupele herder Reyer Ghisezoen. Daarnaast is interessant om te zien hoe het gebruiksrecht overeind bleef voor *alle* gerechtigden, maar dat toch *niet* alle gerechtigden in dezelfde mate gebruik mochten of konden maken van de gemene gronden. In het volgende hoofdstuk behandel ik enkele fikse interne conflicten die daarvan blijken geven.

³¹⁸ Van Zanden, 'The paradox of the marks', 129. Van Zanden stelde dat de formalisering van marken in de praktijk resulteerde in twee groepen boeren: degenen met en degenen zonder aandelen in de gemene gronden. Vgl. Rinkel, *Bijdrage tot den rechtstoestand der Erfgooiers*, 73.

³¹⁹ Perk, *Verslag ... omtrent dat gebruik*, 101.

Oer-Gooische zelfbewuste boeren naar tekeningen van Piet Vos, J.D.C. van Dokkum, *Erfgooiers en Erfgooijerij* met portrettekeningen van Piet Vos (*Ons eigen tijdschrift*. Uitgave C.J. Houten & Zoon, Weesp. Hoofdredacteur: D.J. van den Ven. September 1923).

Jan Smit (1879-1968), *Portret van Bram Bijl*, olieverf op doek, z.d.

Co Breman (1865-1938), *Portret van een Gooise boer*, tekening, z.d.

Ferdinand Hart Nibbrig (1866-1915), *Gijs Kalis genaamd Prikel oud 80 jaar*, olieverf op doek, 1901.

Herman Heyenbrock (1871-1948), *Portret van een Gooise boer*, pastel, z.d.

Martinus van Regteren Altena (1866-1908), *Boer uit Laren*, Noord-Holland, canvas, 1902.

Anoniem, *Portret van een Gooise boer*, tekening, z.d.

G.C. Haverkamp, *Portret van boer Jaap van Laar*, tekening, 1904.

Johan Henri Gustaaf Cohen Gosschalk (1873-1912), *Portret van boer Gert de Leeuw*, olieverf op board, z.d.

D. Cool, *Schaapsherder Steur*, krijttekening, 1906.